

el-Âlim ve'l-Müte'allim'in Kaynak Kritiği, Semerkant'ta Yayılışı ve Mâtürîdî'deki İzleri

Source Criticism of *al-Âlim wa'l-muta'allim*, Its Spread in Samarkand and Its Traces in Mâturîdî

Metin AVCI

Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Eskişehir/Türkiye
Assistant Professor, Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Eskişehir/Türkiye
metin.avci@ogu.edu.tr | orcid.org/0000-0002-8651-0321 | ror.org/01dzjez04

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
16 Ocak 2024	16 January 2024
Kabul Tarihi	Date Accepted
05 Haziran 2024	05 June 2024
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2024	30 June 2024

İntihal Plagiarism

Bu makale, intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with plagiarism software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Metin Avcı).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Metin Avcı).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Avcı, Metin. “*el-Âlim ve'l-Müte'allim'in Kaynak Kritiği, Semerkant'ta Yayılışı ve Mâtürîdî'deki İzleri*”. *Kader* 22/1 (Haziran 2024), 30-59. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1420895> ”

Öz

Hız Peygamberin vefatıyla birlikte, hilâfet tartışması başta olmak üzere ashab birçok problemle karşı karşıya kalmış, sorunlar çözülmüş gibi görünse de bu dönem, sonradan ortaya çıkacak olan mezhep ve fırkaların oluşum sürecini tetiklemiştir. Hilâfetin ilk otuz yılında yaşanan olumsuz hadiseler, Emevî devletinin kurucusu Muâviye (ö. 60/680)'nin izlediği siyaset anlayışından kaynaklanan bazı olumsuzluklar da eklenince ümmet arasında fırkalaşma dönemi başlamıştır. Önce bazı Emevî sonra da bazı Abbâsî halifelerinin yanlış uygulamalarına şahit olan Ebû Hanîfe (ö. 150/767), çözüm odaklı görüşleriyle ümmetin bu ihtilaf dönemine damga vurmuştur. O, akli bilgiyi önceleyen ve nassların açıklanmasında kullanan düşünürlerin başında gelmektedir. Onun itikadî eserleriyle İslâm düşüncesine kazandırdığı yenilikçi yaklaşım özellikle de akaide dair ilk metin kabul edilen *el-Âlim ve'l-müte'allim*'deki görüşleri, eleştiri oklarının kendisine yönelmesine sebep olmuş, onu hadis taraftarlarının galiz ithamlarının hedefi yapmıştır. Ehl-i Rey'in lideri ve Mürcie'nin iman akîdesinin destekçisi olmasının da bu eleştirilerde payı büyük olmuştur. Ayrıca onu kendilerinden sayan Mu'tezile'ye eleştiriler yöneltmesi; Mu'tezile mensuplarının onun herhangi bir itikadî eseri olmadığı iddialarını dillendirmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan Zehebî, *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in Ebû Hanîfe'ye değil, Ebû Mukâtil es-Semerkândî'ye nispet edildiğini söylemiştir. Bu görüş F. Kern, J. Schacht, W. Madelung ve U. Rudolph gibi bazı müsteşrikler tarafından kabul görmüş ve Ebû Hanîfe'ye nispet edilen itikad eserlerinin otantik olup olmadığı tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Özellikle Schacht tarafından bazı varsayımlar yapılarak, *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in Ebû Hanîfe'ye aidiyeti reddedilmiştir. Hatta Schacht bu eseri ilk dönemin Mürcie kaynaklarından biri kabul ederek, Ebû Hanîfe'ye ait olmayışının en büyük delili saymıştır. Ancak Âlimlerin çoğunluğuna göre *el-Âlim ve'l-müte'allim* ve kendisine nispet edilen diğer eserlerindeki itikadî görüşler Ebû Hanîfe'ye aittir. Bu kanaatin oluşmasında etkili olan en büyük faktör, Hanefî-Mâtürîdî ekolünün mimarlarından olan Mâtürîdî (ö. 333/944) olmuştur. O, *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in râvilerinden birisi olduğu gibi, *Te'vîlât*'ında bu eseri Ebû Hanîfe'ye nispet etmiş ve eserden nakillerde bulunmuştur. Onun *Kitâbü't-Tevhîd*'deki büyük günahlara dair görüşleri de *el-Âlim ve'l-müte'allim*'de bu konuda yer verilen görüşlere benzemektedir. Bu araştırmada; *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in rivayet zincirinde bulunan ve eserin Semerkant'ta yayılışına katkı sunan âlimler hakkında kısaca bilgiler verilmiştir. Eserin içeriğini oluşturan itikadî münakaşalardan; imanın mahiyeti, iman-amel ayrılığı, imanda eşitlik, din-şeriat ayrımı, büyük günah ve ırcâ meseleleri o günün güncel konularıdır. Bu başlıklar üzerinden, eserin Mâtürîdî üzerindeki önemli izleri de tespit edilmeye çalışılmıştır. Hanefî-Mâtürîdî düşüncesinin itikadî nüvesini teşkil eden bu eserin, günümüze kadar geçirdiği sürecin değerlendirilerek kaynak kritiğinin yapılmış olması, araştırmayı benzerlerinden ayırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, Ebû Hanîfe, Ebû Mukâtil es-Semerkândî, Mâtürîdî, Semerkant.

Abstract

There were no sects during the Prophet's lifetime. There is no mention of the existence of sectarian/factional movements. As a matter of fact, when a problem arose, the Prophet Muhammad, who was responsible for the communication and dissemination of the Qur'an, was responsible for the solution. Prophet would find a middle way and the disagreements of the companions were resolved. However, with the death of the Prophet, the companions faced many problems, especially debates over the caliphate, and although these problems seemed to be solved, this period paved the way for the formation of sects that would emerge later. When the negative events experienced in the first thirty years of the caliphate were added to some negativities caused by the political strategies followed by Muawiya, the founder of the Umayyad state, a period of fractionalization among the ummah began.

Abû Hanîfa, who witnessed the wrong practices of some Umayyad and some Abbasid caliphs, left his mark on this period of conflict within the ummah with his solution-oriented views. He is one of the leading thinkers who prioritized rational knowledge and used it in explaining texts. The innovative approach he brought to Islamic thought with his creedal works, especially his views in *al-Âlim wa'l-Muta'allim* -considered the first text on creed-, made him the target of criticism and harsh accusations by the supporters of Hadith. The fact that he was the leader of Ahl al-Ray and a supporter of the Murji'ah also played a big role in these criticisms. In addition, he criticized Mu'tazila, who considered him one of their own, leading Mu'tazila members to claim that he did not have any religious works. On the other hand, al-Zahabi said that *al-Âlim wa'l-Muta'allim*, was attributed to Abû Muqâtil al-Samarkandî not to Abû Hanîfa. This view was accepted by some orientalists, such as F. Kern, J. Schacht, W. Madelung and U. Rudolph, and brought about discussions about the authenticity of the creed

works attributed to Abū Hanīfa. In particular, Schacht made some assumptions and rejected the attribution of *al-‘Ālim wa’l-Muta’allim* to Abū Hanīfa. In fact, Schacht considered this work one of the early Murjīan sources and regarded it as the strongest evidence that it did not belong to Abū Hanīfa. However, according to most scholars, the theological views in *al-‘Ālim wa’l-Muta’allim* and other works attributed to him indeed belong to Abū Hanīfa. The biggest factor that influenced the formation of this opinion was Māturīdī, one of the founders of the Hanafī-Māturīdī school. Not only was he one of the narrators of *al-‘Ālim wa’l-Muta’allim*, but he also attributed this work to Abū Hanīfa in his *Ta’wīlāt* and quoted from the work. His views on cardinal sins in *Kitāb al-Tawhīd* are similar to those in *al-‘Ālim wa’l-Muta’allim*.

In this study, brief information is provided about the scholars who are in the narration chain of *al-‘Ālim wa’l-Muta’allim* and who contributed to its spread in Samarkand. Among the religious debates that constitute the content of the work, key topics of the day include the nature of faith, the difference between faith and deeds, equality in faith, the distinction between religion and sharia, the issue of cardinal sins and the issue of *irjā* are the . Based on these discussions, the important traces of the work on Māturīdī have been tried/attempted to be determined. The fact that the source criticism of this work, which constitutes the core of Hanafī-Māturīdī thought, made by evaluating the process it has undergone to this day, distinguishes this research from similar ones.

Keywords: History of Islamic Sects, *al-‘Ālim wa’l-Muta’allim*, Abū Hanīfa, Abū Muqātil al-Samarqandī, Māturīdī, Samarkand.

Giriş

Ebû Hanîfe’ye göre peygamberler tek bir dini temsil etmiştir. Farklı olan onların dini değil, şeriatlarıdır.¹ Ebû Hanîfe’nin bu düşüncesinden; “Din üzerine yapılan tartışmalar, aslında şeriatlar üzerine yapılan tartışmalardır” tezini çıkarmak mümkündür. Bu tartışmalar özellikle aynı şeriata müntesip olanlar arasında daha yoğun bir şekilde yaşanmıştır. İslâm şeriatı açısından, Allah resulünün hayatta olduğu dönemde Kur’ân hükümlerinin uygulanmasında müntesiplerini ötekileştiren ve fırkalara bölünmesine sebep olan herhangi bir itikadî tartışmanın varlığından söz edilmemiştir. Zaten böyle bir durumda Kur’ân’ın aktarıcısı ve açıklayıcısı olan Hz. Peygamber,² konuya müdahil olur ve çözüm yolunu bulurdu.

Hz. Peygamber’in vefatından sonra ise ümmet arasındaki ilk uyuşmazlığın hilafet seçiminde yaşandığı görülmekte ve Sakîfetü Benî Sâide toplantısında yapılan tartışmalarda,³ sahâbe arasındaki ilk kopuşların başladığı anlaşılmaktadır. Hz. Ebû Bekir’in halife seçilmesinden sonra ensar ve muhacir arasındaki ihtilaf giderilmiş gibi görünse de durumun hiç de öyle olmadığı, Hz. Peygamber’in tek varisi konumundaki kızı Fatma ve damadı Ali’nin ilk halifeye biat etmeyişinde

¹ Nu’mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-‘Ālim ve’l-müte’allim*, çev. Mustafa Öz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 4-5.

² Tebliğ ve tebyin ile ilgili ayetlere bk. *Yüce Kur’an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*, çev. Abdülkadir Şener vd. (İzmir: Tıbyan Yayıncılık ve Matbaacılık, 2020); Âli İmrân 3/20; el-Mâide 5/67; el-A’râf 7/62, 68, 79, 93; er-Ra’d 13/40; en-Nahl 16/35, 36, 82; el-Ankebût 29/18; el-Ahzâb 33/39; Yâsîn 36/17; eş-Şûrâ 42/48; el-Ahkâf 46/23, 35; et-Teğâbün 64/12; el-Cin 72/23, 28).

³ Ümmet arasında yapılan ilk tartışmalar için bk. Ebû’l-Kâsım el-Kâ’bî el-Belhî, *Kitâbü’l-Makâlât ve me’ahû Uyûnü’l-mesâil ve’l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansû vd. (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 99-100; Ebû’l-Hasan b. Ali b. İsmâîl el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü’l-musallîn*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dârü’l-Hadis, 2009), 8-11; Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Mektebetü Dâri’t-Türâs, 2007), 25-29. Ayrıca karşılaştırma için bk. (Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992), 46-89.; a.mlf. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası -Alevi Sünni Ayrışmanın Arka Planı-* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 47-82.)

gizlidir.⁴ İlk bakışta bu ihtilafların itikada etki etmediği düşünülebilir. Ancak Hz. Peygamber'in vefatı sonrası izlenen siyaset anlayışının, itikadî bölünmelere zemin teşkil ettiği çok açık bir şekilde ortadadır. Özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesi sürecinde Muâviye'nin izlediği politika Cemel ve Sıffîn savaşlarının sebebi olmuş, bu savaşlarda birçok sahâbenin birbirini öldürmesi büyük günah tartışmasını alevlendirmiş ve ümmetin itikadî farklılaşmasının önü açılmıştır.

İslâm mezhepler tarihinde ortaya çıkan ilk fırka, Hakem olayını ve ümmet arasındaki itikadî tartışmaları bahane ederek kendilerinin dışındaki herkesi tekfir eden ve yirmi fırkaya bölünen Hâricîler olmuştur.⁵ Mudar ve Rebîa'nın İslâm öncesinden beri süregelen kabile taassubuna dayalı rekabetleri, halife Osman döneminin sonunda Haşimî-Emevî anlaşmazlığı olarak yeniden gündem olmuştur. Bu kabileler her ne kadar İslâm'ı din olarak kabul etseler de onun serinletici havasını teneffüs edemediklerini ve alıştıkları bedevî kültürün izlerini silemediklerini göstermişlerdir. Nitekim ilk Hâricîler'in çoğunluğunu bu kimseler oluşturmuştur.⁶ Onların arasındaki rekabet; Tahkîm sürecinde "iki hakemin de Mudar'dan olmasını kabul etmeyiz" diyerek ayaklanmalarına,⁷ hatta Mudar kabilesinden Hz. Muhammed peygamber çıktığına göre, Rebîa kabilesinden Müseylemetü'l-Kezzâb'ın peygamberlik iddiasında bulunmasına varacak kadar ileri bir safhayı teşkil etmiştir.⁸

Sıffîn öncesinde gerçekleşen Cemel savaşında, aralarında sahâbenin ileri gelenlerinin de bulunduğu yaklaşık on beş bin kişi öldürülmüştü. Aslında bu savaş öncesinde Hz. Ali'nin hedefi, kendisine biat etmeyen Muâviye'nin üzerine yürümektir. Ancak halife Osman'ın kanını güden Hz. Aişe'nin, Talha ve Zübeyr'le bir ordu hazırlayıp Basra'ya hareket ettiklerini öğrendiğinde, sefer yolunu değiştirmek zorunda kalmış ve Kûfe'ye yönelmiştir. Biat istediği Kûfe halkı istisnasız ona biat etmiş, böylece Hz. Ali taraftarlığı bu topraklarda başlamış ve bu kimseler "Şî'âtü Ali" olarak adlandırılmıştır.⁹ Hilâfeti ele geçirmek isteyen Muâviye'nin halife Osman'ın kanı üzerinden yürüttüğü politikaya taraf olanlar ise; "Şî'âtü Osmân" olarak anılmıştır.¹⁰ Diğer taraftan Mürcie, Hâricîler'in herkesi tekfir eden anlayışına bir tepki olarak doğmuş ve savaşta ölen sahâbeler hakkındaki hükmü âhirete erteleyen itikad görüşünü ortaya koymuştur.¹¹ Hasan-ı Basrî ise büyük günah meselesindeki tavırları sebebiyle Vâsıl b. Atâ ve ona katılan Amr b. Ubeyd'i meclisinden kovmuş ve böylece Mu'tezile'nin itikadî oluşum süreci başlamıştır.¹²

⁴ Hz. Fatma'nın Hz. Ebû Bekir'e biat etmeyişinin sebebi olarak; babasından kendisine miras kaldığını düşündüğü Fedek arazisini istemesi, halifenin ise bu talebi "Peygamberler miras bırakmaz" diyerek geri çevirmesi gösterilmiştir. Bk. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 26.

⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 30. Krş. Âmir en-Neccâr, *el-Havâric -Akîdeten ve Fikren ve Felsefeten-* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, 2006), 16-17.

⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mudar (Benî Mudar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/356-358.

⁷ Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Adülhamîd (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1964), 2/402.

⁸ Ebû Ca'fer Muhammed et-Taberî, *Târîhü'l-ümm ve'l-mülük*, thk. İbrahim M. Ebû'l-Fadl (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1960), 3/286.

⁹ Mehmet Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 1/317.

¹⁰ Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, ts.), 6/209.

¹¹ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 58-59.

¹² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 30.

Dönemin en acı hadiselerinden biri olan Kerbelâ hadisesi vb. olaylar, Şî'a'nın itikadî oluşumuna yeni bir boyut kazandırırken, Emevî hilâfetinin ilk dört halifeden Osman'ı tafdil edip diğerlerini dışlaması, Mücebbire anlayışının oluşumuna basamak teşkil etmiştir.¹³ Bu itikadî görüşün; ehliyetsiz ve basiretsiz kimliklerini örtmek, hilâfet makamında güç devşirmek isteyen Emevî hilâfet yönetimince özellikle desteklendiği anlaşılmaktadır. Tulekâdan olmanın ezikliğini yaşayan Muâviye devletinde ve Mervânoğulları'nın krallığında hüküm süren bu cebrî kader anlayışı, uygulamadaki tutum ve davranışlarına razı olmayan kimselere karşı, yapılanların Allah'ın kazâ ve kaderi doğrultusunda gerçekleştiği algısını ön plana çıkarma gayretini gütmüştür.¹⁴

Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde iyice çeşitlenen itikadî münakaşalar, Emevî ve Abbâsî dönemi halifelerinin izledikleri yanlış politikalar yüzünden içinden çıkılmaz bir hâl almıştır. Ebû Hanîfe'nin itikada dair görüşlerini yansıtan eserleri, itikadî farklılık ve gruplaşmaların yoğun yaşandığı bu dönemin bir ürünü olarak telif edilmiştir. Zaten onun gibi müçtehit bir mütekellimin, bu konular karşısında kayıtsız kalması düşünülemezdi. Kısaca değindiğimiz Hz. Peygamber'in vefatı sonrası yaşanan bu siyasî sürecin, itikada dair ilk metin olma özelliğini taşıyan *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in çarpıcı içeriğinin oluşumuna etki ettiği kanaatindeyiz.

1. el-Âlim ve'l-müte'allim'in Kaynak Kritiği

el-Âlim ve'l-müte'allim; gerek senedi gerekse içeriği açısından çok fazla eleştiriye mâruz kalmıştır. Müte'allim Ebû Mukâtil es-Semerkândî, o güne kadar cevaplamakta zorlandığı veya cevabından emin olamadığı bazı meseleleri, ilmîne güvendiği âlim Ebû Hanîfe'ye danışmakta ve cevaplarını mutmain olarak almaktadır. Yazıldığı dönemin hoca-talebe saygısını ve telif usulünü günümüze aktaran eserin, birçok tercüme ve şerhleri yapılmıştır.¹⁵

1.1. Rivayet Zinciri

el-Âlim ve'l-müte'allim'in; ilk râvisi Ebû Mukâtil'den sonraki râvilerinin değişiklik arz ettiğine dair üç farklı sened ihtimalinden bahsedilmiştir. Ancak bu ihtimallerden iki tanesine dair günümüze ulaşan herhangi bir nüsha yoktur.¹⁶ Günümüze ulaşan nüshanın senedi ise şöyledir: Ebû'l-Hasan Alî b. Halîl ed-Dımeşkî (İbn Kâdi el-Asker), Ebû'l-Hasan Burhâneddîn Alî b. el-Hasan el-Belhî, Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed el-Mekhûlî en-Nesefî, Babası (Muhammed en-Nesefî), Abdülkerîm b. Mûsâ el-Pezdevî, Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, Ebû Bekr Ahmed b. İshâk el-Cüzcânî, Ebû Süleymân Mûsâ el-Cüzcânî, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdillâh el-Belhî, İsmâ b. Yûsuf el-Belhî, Ebû Mukâtil Hafs b. Selem es-Semerkândî.¹⁷ Kaynak kritiği açısından eserin rivayet zincirindeki âlimleri kısaca tanımak faydalı olacaktır.

Ebû Mukâtil Hafs b. Selem es-Semerkândî (ö. 208/823): Ebû Hanîfe'nin arkadaşı ve öğrencilerinden biridir. Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) gibi fıkıh ve hadiste övgüye mazhar olan kimselerle de

¹³ Ali Abdülfettâh el-Mağribî, *el-Firaku'l-keîmiyyeti'l-İslâmiyye -Medhel ve Dirâse-* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995), 57.

¹⁴ Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî İlmî'l-keîm el-Mu'tezile* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Garbiyye, 1405/1985), 34. Krş. Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi (el-Münye ve'l-emel)*, çev. Hüseyin Maraz (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2018), 26.

¹⁵ Bk. Abdullah Demir, "Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akaid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (Ekim 2018), 198-199.

¹⁶ Üç farklı sened ihtimalinin değerlendirmesi için bk. Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 14-20.

¹⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 1.

görülmüştür.¹⁸ Pek çok şehre ilim seyahatleri yapmış ve Ebû Hanîfe ile epey vakit geçirmiştir. İmamı olduğu Semerkant'ta, Rey ve Mürchie akîdesini savunup yaymıştır.¹⁹ *Keşfü'l-âsâr*'daki bazı bilgiler, onun *el-Âlim ve'l-müte'allim*'deki talebe konumunu ve eserin içeriğini teyit etmektedir.²⁰

İsâm b. Yûsuf el-Belhî (ö. 210/825): Bazı kaynaklarda künyesi Ebû İsmeh yahut İsmet olarak verilmiştir.²¹ Doğum tarihi bilinmeyen İsâm b. Yûsuf, Ebû Hanîfe ve ashabının Belh'te ilmüne önem verdiği Ehl-i Rey temsilcilerinden biridir. Kardeşi İbrahim b. Yûsuf da onunla beraber Rey görüşünün inkişafı için çalışmıştır. İsâm b. Yûsuf hem Ebû Hanîfe'den hem de İmâmeyn'den ilim tahsil etmiş olmasına rağmen, İbn Hibbân (ö. 354/965) tarafından sika sayılmıştır.²² Ebû Hanîfe, Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Esed b. Amr'dan (ö. 190/806) rivayetlerde bulunmuştur.²³

Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdillâh el-Belhî (ö. 199/814): Eserin üçüncü râvisiyken, *el-Fıkhu'l-ebzat*'ın ise ilk râvisidir. *el-Fıkhu'l-ekber*'in râvisi olduğuna dair bilgi ise yanlıştır. Çünkü bu kaynakların *el-Fıkhu'l-ekber* olarak bahsettiği eserin, *el-Fıkhu'l-ebzat* olduğu daha sonra anlaşılmıştır.²⁴ Ebû Mutî', Ebû Yûsuf'un ders arkadaşıdır. Dört bin meseleyi içeren bir kitap derleyip hocası Ebû Hanîfe'ye gösterdiğinde, hocası onun bu başarısına şaşırmıştır.²⁵ Ancak Ehl-i Rey'i ve Mürchie akîdeyi savunduğu için bazı muhaddisler tarafından hadiste zayıf kabul edilmiş, bazıları tarafından da Cehmî olduğu söylenilerek kendisinden hadis alınmaması tavsiyesinde bulunulmuştur.²⁶ Oysaki o, Ebû Yûsuf'un "Fıkıhta Ebû Mutî'den daha bilgili yoktur" övgüsüne mazhar olmuş²⁷ ve on altı yıl boyunca Belh kadılığı yapmış önemli bir âlimdir. Seksen dört yaşında iken Belh'te vefat eden Ebû Mutî',²⁸ Ebû Hanîfe'den birçok rivayette bulunmuştur.²⁹

Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 248/862): Eserin dördüncü râvisi olduğu gibi, *el-Fıkhu'l-ekber*'in rivayet zincirinde de bulunmaktadır. Râvisi bulunduğu bu eserler vasıtasıyla Semerkant'ta Ebû Hanîfe'nin itikada dair görüşlerinin yayılmasında önemli paya sahiptir. Bir süre Rey kadılığı

¹⁸ Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Müeyyed el-Mekkî, *Menâkibü Ebî Hanîfe* (Beirut: Dârû'l-Kütübî'l-Arabî, 1981), 514.

¹⁹ Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, 267-271.

²⁰ İman ve İslâmın tanımı, tasdikte insanların üç sınıf oluşu, iman etmede yer ve gök ehlinin aynı seviyede olması vb. konularda aktarılan bilgiler; *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in içeriğiyle birebir uyuşmakta ve burada Ebû Mukâtil Hafes es-Semerkândî'den Ebû Hanîfe'nin talebesi olarak bahsedilmektedir. Bk. (Abdullah b. Halîl el-Hârisî es-Sündermûnî es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-âsârî's-şerife fi menâkibi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. el-Behrâicî el-Kâsimî (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2020), 2/361-376.)

²¹ Muhammed Abdülhay el-Leknevî el-Hindî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. Ahmed ez-Za'bî (Beirut: Dârû'l-Erkâm, 1998), 195.

²² Abdülkâdir b. Ebi'l-Vefâ el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. M. Abdullah eş-Şerif (Beirut: Dârû'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 226.

²³ Abdullah b. Halîl es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-âsâr*, 2/440-442.

²⁴ Sinânüddin Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Usûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. İlyas Çelebi, "İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri" (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), Ar. 27. Krş. Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, 12, 13, 17.

²⁵ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/4.

²⁶ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 117-118.

²⁷ Ebû Bekir Abdullah b. Ömer (Vâiz-i Belhî), *Fezâ'il-i Belh*, thk. Abdülhay Habibî (Tahran: Cengelek, 1388/2009), 24.

²⁸ Mehmet Şener, "Ebû Mutî' el-Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/194.

²⁹ Abdullah b. Halîl es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-âsâr*, 2/420-428.

yaptığı bilinen Muhammed b. Mukātil er-Rāzî'nin³⁰ Ehl-i Rey adına bölgede etkili olması, meşhur hadisçi Buhārî'nin kendisinden hadis almamasını ve mezhep görüşleri yüzünden dışlanmasını beraberinde getirmiştir.³¹

Ebû Süleymân Mûsâ el-Cüzcânî (ö. 200/816?): Doğum tarihi bilinmeyen âlimin, ölüm tarihiyle ilgili h. 200 yılı veya sonrası bir tarih işaret edilmektedir. İmam Muhammed'in talebesi ve Hanefîliğin üçüncü neslinin Horasan bölgesindeki önde gelen temsilcilerinden olan Cüzcânî, *Zâhiru'r-rivâye*'nin de râvilerinden biridir. Hanefîliği bölgeye ulaştırmış ve okutmuş, Rey görüşünün yayılmasına katkıda bulunmuştur.³² Herhangi bir eser yazıp yazmadığı hususunda hakkında ihtilaf edilen âlimin, Hanefî fikhının temel kaynaklarından olan *el-Asl (el-Mebsût)* nüshalarından en meşhur ve güvenilir olanının sahibi olduğu, ayrıca halife Ebû Mansûr'un kadılık teklifini reddettiği bilinmektedir.³³ Onun sonraki dönemde Bağdat'a yerleştiği, Horasan ve Mâverâünnehir'den gelen birçok öğrenciye ders verdiği, en son Bağdat'ta vefat ettiği söylenmektedir. Ders hocasından başka Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan yaptığı önemli rivayetleri bulunmaktadır.³⁴

Ebû Bekr Ahmed el-Cüzcânî (ö. 3/9. yüzyıl): İyi bir Hanefî fıkıhçısı ve kelâmcısı olan âlimin doğum ve ölüm tarihi bilinmemekle beraber, Süleymân el-Cüzcânî'nin talebesi oluşundan hareketle ölüm tarihi yaklaşık olarak tahmin edilmektedir. O, akranı ve öğrencisi olan Ebû Nasr el-İyâzî ile birlikte ömrünün son yıllarında Bağdat'a yerleşen Süleymân el-Cüzcânî'nin derslerine devam etmiştir. Ebû Nasr el-İyâzî h. 260'dan sonra vefat ettiğine göre onun da hicrî üçüncü yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiş olabileceği düşünülmektedir. Onun en meşhur talebelerinden birisi Mâtürîdî'dir. Birçok eseri olduğu söylense de *el-Fark ve't-temyîz*, *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Kitâbü't-Tevbe*, ismi bilinen eserleridir.³⁵

Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî (ö. 333/944): Doğum tarihi bilinmeyen Mâtürîdî, muhtemelen hicri ikinci asrın ilk yarısının sonlarına doğru doğmuş olmalıdır.³⁶ Onun adı yaşadığı şehir olan Semerkant'la özdeşleşmiş ve Ebû'l-Kâsım es-Semerkândî olarak da tanınmıştır. O, rey çizgisinde eğitim sunan Dâru'l-Cüzcâniyye'den icazetli³⁷ bir âlim olarak, Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşlerinin yanında itikad anlayışını da benimseyerek, Hanefîliği yaptığı istidlallerle güçlendirmiş ve ekolün Hanefî-Mâtürîdî anlayışına dönüşümünde öncü olmuştur. Bu ekolün mensupları; Fukaha Mürciesi, Sünnet Mürciesi, Mürciî Ehl-i Cemaât, Hanefî-Rey Taraftarları,

³⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 549.

³¹ Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Nureddin Ütr (Haleb: Dâru'l-Maârif, 1391/1971), 2/635. Krş. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2002), 5/388.

³² Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/4, 9.

³³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 409; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 354; Abdülkadir Şener, "Cüzcânî, Ebû Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/98.

³⁴ Abdullah b. Halîl es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-âsâr*, 2/497-500.

³⁵ Metin Yurdagür, "Cüzcânî, Ebû Bekr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/97.

³⁶ Mâtürîdî'nin, Abbâsî halifesi Mütevekkil döneminde (h. 232-247) doğduğu zikredilmiştir. Bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, thk. İbrahim Âvadyan - Seyyid Âvadyan (Kahire: y.y, 1971), 1/10.

³⁷ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ el-Beşâğarî, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, Süleymâniye Ktp. Şehîd Ali Paşa, Nu: 1648/2, vr. 160 b-162 a.

Semerkant Hanefîleri ve Hanefî-Mâtürîdîler gibi isimlerle anılmıştır.³⁸ Onun örgün ders aldığı hocalarının; Nusayr b. Yahyâ, Ebû Bekr el-Cüzcânî ve Ahmed b. el-İyâzî olması muhtemeldir.³⁹ Mâtürîdî'nin Ehl-i Rey'e kazandırdığı itibar, günümüze Hanefîlik- Mâtürîdîlik olarak ulaşmıştır.

Abdülkerim b. Mûsâ el-Pezdevî (ö. 390/1000): Leknevî, onun Nesef'e altı fersah uzaklığında bulunan Pezde (Bezde) kalesine nispetle el-Pezdevî olarak bilindiğini ve Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî'nin dedesi olduğunu zikretmiştir. Hicrî 390 senesinin Ramazan ayında vefat eden Abdülkerîm b. Mûsâ, Mâtürîdî'nin talebesidir. Ayrıca Ebû Bekr el-Cüzcânî ve Süleymân el-Cüzcânî'den de ders almıştır.⁴⁰

Muhammed en-Nesefî (ö. 3/9. yüzyılın ikinci yarısı): Kaynaklarda hayatına dair yeterli bilgi bulunmayan âlim, Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin babasıdır. Oğlunun h. 438 senesinde bugünkü Özbekistan sınırları içinde bulunan Nesef köyünde doğduğu bilindiğine göre, onun hicrî üçüncü asrın ikinci yarısında doğmuş olması muhtemeldir. Önemli âlimler yetiştiren ailenin mensubu olarak hem Muhammed en-Nesefî'nin hem de babasının Hanefî itikadına önemli hizmetler yaptığı zikredilmektedir.⁴¹

Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed el-Mekhûlî en-Nesefî (ö. 508/1115): O, Mâtürîdîlik ekolünün Mâtürîdî'den sonraki ikinci kurucusu mesabesinde Sünnî bir mütekellim olmasına rağmen, Massignon tarafından Kerrâmiyye'ye bağlı bir kelâmcıymış gibi gösterilmiştir.⁴² Hâlbuki onun eserlerinde Kerrâmiyye'yi eleştirdiği bilinmektedir.⁴³ Alâüddîn es-Semerkândî, Mâtürîdî'nin tefsirine yazdığı şerhini, hocası Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin derste anlattığı notlardan oluşturduğunu söylemektedir ki;⁴⁴ bu bize Nesefî'nin ders materyalleri arasında Mâtürîdî'nin tefsirinin bulunduğunu göstermektedir. Onun Mâtürîdî'ye olan bütün bağlılığına rağmen, Mâtürîdî'nin bir mukallidi olduğu söylenemez.

Ebû'l-Hasan Burhâneddîn Alî b. el-Hasan el-Belhî (ö. 548/1153): "Belh'li Burhân" olarak tanınan bu âlim; Burhâneddîn el-Kebîr, Ebû'l-Mu'în en-Nesefî ve Sadrüşşehîd Ömer b. Mâze gibi önemli âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Buhârâ'da bir süre müderrislik yapmış ve büyük imam/âlim sıfatlarıyla taltif olunduktan sonra, Hanefî-Mâtürîdî öğretiyi yaymak için Dımeşk/Şam'a gitmiştir. İbn Kâdî el-Asâkir, onun Sâdiriyye medresesinde Alî b. Mekî el-Kâşânî'nin (ö. 537/1143) hasedine mâruz kaldığını zikretmiştir. Halep'te Halâviyye, Hânûn Mescidi ve Emîniyye medreselerinde müderrislik yaptığı sırada, Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin önemli talebelerinden biri olan Ebû Hafs en-

³⁸ Sönmez Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mezhebî Arka Planı", *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 130-137.

³⁹ Ulrich Rudolph, *Mâtürîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı*, çev. Özcan Taşçı (İstanbul: Litera Yayınları, 2016), 217, 225. Krş. Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 1/470-471.

⁴⁰ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 171. Krş. Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 213.

⁴¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Nesefî, Ebû'l-Mu'în", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/568.

⁴² Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebû'l-Mu'în en-Nesefî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1985), 297.

⁴³ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, 1/159, 232-233; a. mlf., *et-Temhîd li kavâ'idü't-tevhîd*, thk. Habibullah Hasan Ahmed (Kahire: Dârü't-Tibâati'l-Muhammediyye, 1406/1986), 10, 12, 25.

⁴⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Alâüddîn es-Semerkândî, *Şerhu Kitâbi't-Te'vilât*, Süleymâniye Ktp. Medine Bl. Nu: 179, vr. 1b.

Nesefî'nin *el-Akâ'id* adlı eserini okutmuş, Bedrül-Ebyâz Yûsuf, Yûsuf b. Ali el-Akîlî, Abdürreşîd el-Velvâlicî ve daha birçok talebe yetiştirmiştir. Hicrî 548 senesi Şaban ayında vefat etmiş, Bâbu's-Sağîr Mezarlığının Şehitler bölümüne defin olunmuştur.⁴⁵

Ebü'l-Hasan Alî b. Halîl ed-Dimeşkî (ö. 651/1254): İbn Kādî el-Asker olarak bilinen âlim, 608 yılının Cemaziyevvel ayında doğmuş ve 651 yılının Zilkade ayında vefat etmiştir. Doğup büyüdüğü ve yaşadığı şehre nispetle ed-Dimeşkî olarak anılmıştır. Cebel-i Kâsiyûn'da annesinin yanına defnedilmiştir. Kureşî, edip ve fakih olan bu âlim hakkındaki bilgileri el-Hâfiz ed-Dimyâtî'den aldığını nakletmiştir.⁴⁶

1.2. *el-Âlim ve'l-müte'allim'e* Yöneltilen Bazı Eleştiriler

el-Âlim ve'l-müte'allim'i Ebû Hanîfe'ye nispet edenlerin başında Mâtürîdî gelmektedir.⁴⁷ Daha sonra İshâk en-Nedîm (ö. 385/995),⁴⁸ Şârih İbn Fûrek (ö. 406/1015),⁴⁹ Sadrû'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 493/1100),⁵⁰ İmam Saffâr (ö. 534/1139),⁵¹ Abdülazîz el-Buhârî (ö. 739/1330)⁵² ve daha birçok âlim bu nispeti teyit etmiştir. Ancak Zehebî (ö. 748/1348), Ahmed b. Ali es-Süleymânî'nin (ö. 412/1021) bu eseri Ebû Mukâtil Hafs b. Selm'e nispet ettiğini söyleyen ilk kişi olmuştur.⁵³ Bu farklı nispet, ondan yaklaşık altı asır sonra Friedrich Kern (ö. 1921), Joseph Schacht (ö. 1969), Wilferd Madelung (ö. 2023) ve Ulrich Rudolph gibi batılı İslâm araştırmacıları tarafından da kabul görmüş, bazı deliller ileri sürerek eserin Ebû Hanîfe'ye ait olamayacağını iddia etmişlerdir. Eserin senesinde bulunan bazı râviler üzerinden yapılan tenkitler ve eserin hadis içermediğine yönelik eleştiriler bunu takip etmiştir.

1.2.1. Eserin Ebû Hanîfe'ye Ait Olamayacağı İddiaları

el-Âlim ve'l-müte'allim'in senesinde 12 râvinin ismi geçmektedir. İlk râvinin ölüm tarihi h. 208, son râvinin ölüm tarihi ise h. 651 senesidir. Yani ilk râvi ile son râvinin ölüm tarihleri arasında 443 yıl bulunmaktadır. İlk râvi Ebû Mukâtil'in ölüm tarihiyle rivayet zincirinin yedinci râvisi olan Mâtürîdî'nin ölüm tarihi arasında 125 yıl, Mâtürîdî'nin ölüm tarihiyle son râvi İbn Kādî el-Asker'in ölüm tarihi arasında ise 318 yıl bulunmaktadır.

⁴⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 234; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 203; Wilferd Madelung, "The Westward Migration of Hanafi Scholars From Central Asia in the 11th to 13th Centuries", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 47. Krş. Ahmet Ak, "Mâtürîdîliğin Halep ve Şam'a Gelişi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2016), 128-130.

⁴⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 235.

⁴⁷ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınları, 2005-2011), 16/205.

⁴⁸ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, ed. Abdülkadir Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 135, 2019), 676-677.

⁴⁹ Ebû Bekr Muhammed el-Hasan İbn Fûrek, *Şerhü'l-Âlim ve'l-müte'allim*, thk. Ahmed Abdülkerim es-Sâyih vd. (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009/1430), 33.

⁵⁰ Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûli'd-dîn*, thk. Hans Peter Lins (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâs, 2011), 15.

⁵¹ Ebû İshâk İbrâhim b. İsmâil es-Saffâr, *Telhîsü'l-edille li-kavâ'idü't-tevhîd*, thk. A. Brodersen (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1432/2011), 1/194, 210; 2/691, 725-726.

⁵² Alâüddîn b. Ahmed b. Muhammed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/18.

⁵³ Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânü'l-ittidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali M. el-Becavî (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1963), 1/558.

Schacht'a göre bu 318 senenin aradaki dört râvi ile tamamlanması mümkün olamaz ve bu isnad halkasıyla eser Ebû Hanîfe'ye ulaştırılmaz. O, *el-Âlim ve'l-müte'allim*'i erken dönemin bir Mürcie metni saymakta ve muhtemelen bu değerlendirmesinde Kern'den etkilenmiş görünmektedir. Çünkü *el-Âlim ve'l-müte'allim*'i Ebû Mutî' el-Belhî'nin eseri olarak Mürcîî kaynaklar arasında gösteren ilk oryantalist Kern'dir.⁵⁴ Schacht'ın eserle ilgili varsayımları şu şekildedir: "Eserdeki âlim ve müte'allimin üslubu aynıdır. Bu üslup sorulan sorularla verilen cevapların aynı kişiye ait olduğunu hissettirmektedir. Yine eserin hemen giriş kısmında kullanılan üslup, Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemin üslubu olmadığı gibi, ona nispet edilen *er-Risâle* ve *el-Fıkhü'l-ebsat*'ın üslubuna da benzememektedir. Ayrıca eserin içerdiği itikadî meselelerin tamamen Mürcie görüşüyle uyumlu olması, Ebû Hanîfe'nin Kādî el-Bettî'ye yazdığı *er-Risâle*'nin yazılış sebebine ters düşmektedir. Çünkü bu risâle Mürcie'den olduğu görüşünü reddetmek için yazılmıştır. Son olarak eserde tartışılan bazı itikadî münakaşalar, Ebû Hanîfe'nin döneminde var olan meseleler değil bilakis hicrî ikinci asrın ikinci yarısından itibaren gün yüzüne çıkan münakaşalardır ki; bu durum eserin Ebû Hanîfe döneminde değil ancak bu zaman diliminden sonra yazılmış olabileceğini göstermektedir. İşte bütün bunlardan dolayı bu eser Ebû Hanîfe'ye ait olamaz".⁵⁵

Schacht, *er-Risâle*'nin Ebû Hanîfe'ye aidiyetini kabul etmekte, diğer itikad eserleriyle ilgili ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Ebû Hanîfe'nin itikad eserlerini hocalarının ders notlarından hareketle yazan talebeleri, bu eserlere kendi yorumlarını da katmışlardır. Bunun delili; eserlerin yazma nüshaları arasındaki farklılıklarla birlikte, onun vefatından sonraki dönemlere ait bazı konuları içermeleridir. Ayrıca bu eserlerde geçen fikirlere Ebû Hanîfe taraftarlarınca bazı ilavelerin yapılmış olması da muhtemel gözükmektedir. Buna rağmen eserlerin Mürcîî-Hanefî çevrenin görüşlerini yansıttığı kabul edilmelidir".⁵⁶

Schacht'ın *el-Âlim ve'l-müte'allim*'i Mürcîî metinler arasında sayması, kendi ideolojisine göre kabul edilebilir bir görüştür. Çünkü eserin Mürcie akîdesiyle uyumlu olduğu görüşü, günümüzde birçok akademisyenin de genel kanaatini oluşturmaktadır. Ancak Schacht'ın, eserin Ebû Hanîfe'ye ait olamayacağına dair ileri sürdüğü iddialar ihtimallerden öteye gitmeyen soyut varsayımlardır. Çünkü Schacht'ın itiraz ettiği Mâtürîdî'den sonraki mevcut râvi sayısı ortalama atmış üç yıl ile 318 senenin tamamlanması pekâlâ mümkündür. Hatta ilk râvi ile son râvi arasındaki ölüm tarihleri dikkate alındığında bu ortalama otuz altı yıla düşer. Ortalaması seksen yıl üzerine tekabül eden âli isnadlar olduğu göz önüne alındığında bu ortalamalar gayet normaldir.⁵⁷ Ayrıca eserin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu açıkça beyan eden Mâtürîdî gibi maruf bir âlim bulunmaktadır ki; yaşadığı dönem itibarıyla esere Zehebî'den dört asır, Schacht'tan ise on asır daha yakındır. Diğer taraftan Zehebî'nin, Süleymânî'ye dayandırdığı görüşünün teyit edilmesi de mümkün değildir. Çünkü Süleymânî'den günümüze ulaşan herhangi bir kayıt yoktur. Muhtemelen Süleymânî'nin de Hadis taraftarlarından olması mümkündür. Yine soru ve cevaplardaki üslubun aynı olması, o günün telif anlayışına uygundur. Bu üslup eserin Ebû Hanîfe'ye ait olmadığını delili olamaz;

⁵⁴ Friedrich Kern, "Murgitische und antimurgitische Tendenztraditionen in Sujuti's al la'ali al masnu'a fi'l ahadit al-mavdu'a", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* 26 (1912), 169.

⁵⁵ Joseph Schacht, "An Early Murcîite Treatise: the Kitab al-Âlim wa'l-Müte'allim", *Oriens* (Leiden: 1964), 17/97-102.

⁵⁶ Joseph Schacht, "New Sources for the History of Muhammedan Theology", *Studia Islamica* 1 (1953), 24.

⁵⁷ Schacht'a verilen cevaplara bk. Yusuf Şevki Yavuz, "el-Âlim ve'l-Müte'allim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/462.

bilakis eserin talebe Ebû Mukâtil tarafından yazıya geçirildiğini gösterir. Eserin Ebû Hanîfe'ye nispet edilen diğer eserlerle aralarında bariz bir üslup farkı olmadığı gibi içerdiği konular birbiriyle uyumlu ve birbirini tamamlar mahiyettedir. Diğer taraftan esere şerh yazan Eş'arî âlim İbn Fûrek'in, eserin giriş bölümündeki hutbe üslubunu Ebû Hanîfe'ye has kılması da Schacht'ın iddiasını çürütmektedir. Çünkü İbn Fûrek, Ebû Hanîfe'nin bu kitabını; tevhid bilgisinin faziletini vurgulayan, ilahî sıfatların birçoğunun manasını kapsamlı bir hutbeyle açıklayan bir eser olarak nitelermekte ve içinde açıklama gerektiren bazı kelimeler içerdiğini gördüğü için şerh etmeye başladığını söylemektedir.⁵⁸ Schacht'ın eserde masaya yatırılan bazı konuların, o günün tartışılan meseleleri arasında olmadığından hareketle yaptığı eleştiri de yüzeysel bir varsayım olarak kalmaktadır. Çünkü araştırmamızın girişinde de belirttiğimiz üzere, ilk dönemin sonlarında var olan itikadî tartışmalar Ebû Hanîfe döneminde iyice alevlenmiş, mütekellim Ebû Hanîfe bu tartışmalara sessiz kalmamıştır.

Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin Mâverâünnehir'de Mürcîî akîdesiyle beraber yayıldığını düşünen Madelung da bu eseri Ebû Hanîfe'ye değil, Ebû Mukâtil es-Semerkândî'ye izafe etmiştir.⁵⁹ Bir diğer oryantalist Rudolph'a göre de bu eseri kurgulayıp telif eden Ebû Mukâtil es-Semerkândî'dir. Hanefî kelâmının teşekkül sürecinin ilk basamağını temsil eden, müte'allimin sorularını âlimin cevaplarından ayırarak edebî bir uyumu ortaya koyan bu eser, adeta müellifini haykırmaktadır. Buna rağmen Müslüman gelenek bu eseri ısrarla Ebû Hanîfe'ye nispet etmektedir ki; bu Ebû Mukâtil'in başlattığı soru-cevap metoduna dayalı yeni yaklaşımı görmezden gelmektir. Kevserî'nin ve Kal'acî-Nedvî'nin yaptıkları tahkikler bunun delilidir.⁶⁰

Ancak Madelung ve Rudolph gibi eseri Ebû Mukâtil'e nispet edenleri, eseri onun telif ettiği ve içindeki fikirleri ona ait gördüğü şeklinde değil bilakis soru ve cevapları derleyen bir raportör olarak düşünüp anlamalıdır.⁶¹ Nitekim Müslüman geleneğin yaptığı budur.

Madelung gibi Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Mürcie ile ilişkilendirenlerden bir diğeri de İzutsu'dur.⁶² Ayrıca belirtmemiz gerekir ki; Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den sayanlar sadece sözü geçen oryantalistler değildir. Onlardan yaklaşık on asır önce meşhur hadisçi Buhârî de Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den saymıştır.⁶³

Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den sayılmasında; yaşadığı dönemdeki siyasî hadiseler karşısında takındığı muhalif tavrın önemli rol oynadığı kolayca anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bazı kimseler Ebû Hanîfe'yi Kaderiyye'den sayarken, bazı Mu'tezile mensupları da *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in Ebû Hanîfe el-Buhârî (?)'nin eseri olduğunu söylemiştir. Kendilerinden saydıkları Ebû Hanîfe'nin bu

⁵⁸ İbn Fûrek, *Şerhü'l-Âlim ve'l-müte'allim*, 34.

⁵⁹ Wilferd Madelung, "Early Sunni Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitâb al-Imân of Abû Ubayd al-Qâsim b. Sallâm (D. 224/839)", *Studia Islamica* 32/1 (1970), 233.

⁶⁰ Rudolph, *Mâturîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı*, 75-76.

⁶¹ Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı", 125.

⁶² Toshihiko Izutsu, *The Concept of Belief in Islamic Theology: A Semantic analysis of Iman and Islam* (Lahor: 2005), 99.

⁶³ Bk. Ebû Abdillâh İsmail b. İbrahim el-Cu'fî el-Buhârî, *Kitâbu't-Târîhi'l-kebir* (Beyrut: Dârû'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 81.

eserlerinde Mu'tezile mezhebine eleştiriler yöneltmesi, bu görüşü ortaya atmalarına sebep olmuştur. Oysaki Ebû Hanîfe ne Mu'tezilî ne de Kaderî'dir.⁶⁴

Ebû Hanîfe, özellikle Hadis taraftarlarınca hadisi az kullanmak, hadise muhalefet etmek, Cehmiyye'den olmak, kıyası şer'î delil saymak ve Mürcie ile aynı fikirleri taşıdığı varsayımlarıyla eleştirilere mâruz kalmıştır. Mâlik b. Enes (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Nesâî (ö. 303/915) onu hadiste zayıf kabul ederek hadislerini reddetmiştir. Ukâyîlî (ö. 322/934), İbn Hibbân, İbn Adıyy (ö. 365/976), Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) ise; insaf sınırını biraz daha zorlayacak şekilde onu yalancılık, sahtekârlık, küfre düşmek, ümmetin fitnecisi olmak, Hz. Muhammed'in dinini değiştirmek, Arapça bilmemek, müçtehit olmamak, yaşadığı beldenin terkedilmesi gerektiği vb. akıl almaz tahkir edici suçlamalarla itham etmişlerdir. Onların bu hezeyanlarının, Ehl-i Rey'i reddetmek sadedinde tamamen mezhep taassubuna yönelik saldırılar olduğu bariz bir şekilde ortadadır.⁶⁵

1.2.2. Eserin Senedinde Bulunan Râviler Üzerinden Yapılan Eleştiriler

el-Âlim ve'l-müte'allim'in senedinde bulunan râvilerden bir kısmı, yine bazı muhaddis ve hadis münekkitlerinin yoğun eleştirilerine mâruz kalmıştır. Bu şekilde eserin güvenilirliği şüpheye düşürülmeye, eserdeki bu âlimler tıpkı imamları Ebû Hanîfe gibi rey dayanan ve Mürciî görüşleri yüzünden silikleştirilmeye çalışılmıştır. Bu âlimlerin başında Ebû Mukâtil es-Semerkândî gelmektedir. Zehebî'nin naklettiğine göre İbn Kuteybe onu hadiste çok zayıf olmakla suçlarken, İbn Mehdî "Vefat eden annesinin mezarını ziyaret eden kimseye umre sevabı verilir" rivayeti sebebiyle onu yalancılıkla suçlamıştır. Süleymânî ise; onun hadis uydurduğunu iddia etmiştir.⁶⁶

Diğer taraftan Ebû Mukâtil'in Ebû Hanîfe ile arkadaşlığı ve ilişkisinin mahiyeti tam olarak bilinemediğinden, eseri ondan yüz yüze görüşüp rivayet etmesine de kuşku ile yaklaşmıştır. Vefat tarihleri göz önüne alındığında, onun Ebû Hanîfe'den sonra elli sekiz yıl daha yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu onun Ebû Hanîfe ile yüz yüze görüşmüş olmasına mâni değildir. Ancak ondan daha uzun yaşadığını göstermektedir. Bununla birlikte onun Ebû Hanîfe ile nerede bulunduğu ve eserin içeriğini oluşturan önemli konuları nerede müzakere ettiği de tartışılmıştır. Rudolph'a göre onlar hac için gittikleri Mekke'de buluşmuş olabilirler. Ebû Mukâtil, Ebû Hanîfe'yi iyi tanıyıp bildiği için *el-Âlim ve'l-müte'allim'e* şahsî çabası neticesinde Mekke'de ulaşmış olmalıdır. Ancak yine de bu durum eserde sunulan bilgilerin farazî diyaloglar olduğu şeklindeki şüpheleri gidermemektedir.⁶⁷ Rudolph'un Mekke'de buluştuklarına dair varsayımı ihtimalden öteye geçmez. Ancak onun dediği gibi Mekke'de görüşmüş de olabilirler. Çünkü Ebû Hanîfe'nin müteaddit defalar hac yaptığı, Ebû Mukâtil'in ise Mekke dâhil birçok şehre ilim seferleri yaptığı bilinmektedir. Kanaatimize göre her iki âlimin yüz yüze görüşmesi ve o günün şartlarında bir ilmi

⁶⁴ Ahmed Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fi mevdü'âti'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/141.

⁶⁵ Ebû Hanîfe'ye yöneltilen ithamlarla ilgili daha geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 270-310.

⁶⁶ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 1/557. Krş. Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ'i ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyd (Halep: Dâru'l-Vâî, 1396/1975), 1/256.

⁶⁷ Rudolph, *Mâtürîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı*, 78.

münazara (röportaj) yapmış olmaları pekâlâ mümkündür. Bugünkü gibi ses ve görüntü kayıtları olmasa da o günün şartlarında öğrencinin sorduğu sorulara göre hocasının verdiği cevapları not alması, daha sonra bunları gözden geçirerek derlemesi mümkündür. Böyle olması eserdeki görüş ve fikirlerin Ebû Hanîfe'ye ait oluşuna bir halel getirmez.

Üzerinde spekülasyon yapılan diğer râvi ise Ebû Mutî'dir. Yine Zehebî'nin naklettiğine göre; Buhârî ve Nesâî onu zayıf kabul etmiş, Ebû Davûd ise Cehmî saymış ve hadisinin terkedilmesi gerektiğini söylemiştir. İbn Hibbân ise onu Mürchie'nin reislerinden saymış ve sünnete düşman olan birisi olarak sunmuştur.⁶⁸

Ebû Mukâtil ve Ebû Mutî, günümüzde Selefî-Vehhâbî bakış açısını yansıtan bazı akademik çalışmalarda da hadis uydurmaya ve yalan rivayetleri kendilerine meyletmeye meyyal birer yalancı ithamlarına mâruz kalarak mezhep taassubundan nasibini almaktadırlar. Böyle bir bakış açısını yansıttığını düşündüğümüz bir çalışmada onların rivayet halkasında bulunduğu bilgilere güvenilmemesi, şayet bu bilgiler dikkate alınacaksa bile Tahâvî'nin Ehl-i sünnet akîdesine dair yazdığı eserdeki bilgilerle teyit edilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.⁶⁹

el-Âlim ve'l-müte'allim'in ikinci râvisi olan İsam b. Yûsuf, mütevazi kişiliği ve züht hayatıyla Hadis taraftarlarının çoğunluğunun sevgi ve muhabbetine nail olmasına ve İbn Hibbân tarafından sika kabul edilmesine rağmen, yine Zehebî'nin naklettiğine göre İbn Adıyy tarafından tâbi olunamayacak hadisler rivayet etmekle itham edilmiştir.⁷⁰

el-Âlim ve'l-müte'allim'in bir diğer râvisi Muhammed b. Mukâtil er-Râzi ise Vekî' tarafından hadiste zayıf kabul edilmiştir.⁷¹

Bir başka râvi olan Mâtürîdî ise günümüzün son elli yılı sayılmazsa kaynaklar tarafından neredeyse zikredilmemiş, adeta görmezden gelinmiştir. Ebû Mukâtil ile beraber diğer râvilerin bu şekilde silikleştirilmeye çalışılması, rivayet ettikleri eserdeki görüşlerin diğer mezhep müntesiplerinin dikkatini çekerek onları rahatsız etmesine bağlanabilir. Çünkü eser oldukça takdir görmüş ve Ebû Hanîfe'yi zirveye taşımıştır.

Ebû Hanîfe'nin itikadî eserlerindeki râvilere yönelik eleştirilerin Zehebî'nin *Mizânü'l-İtidâl*'inde tartışılmaya açılması manidar olmakla birlikte, durumun mezhep taassubuna bağlanması mümkündür. Nitekim Zehebî'nin bu eserinde istifade ettiği başlıca kaynaklar; Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Zür'a er-Râzî, Nesâî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Huzeyme, İbn Hibbân, İbn Ebû Hâtim ve Ukaylî gibi muhaddis ve hadis münekkitlerinin eserleridir. Bu kaynakların baştan itibaren Ebû Hanîfe'ye yönelttiği ithamlar da ehl-i vicdanın mâlûmudur.

1.2.3. Eserin Hadis İçermediği Eleştirileri

el-Âlim ve'l-müte'allim'in hiç hadis içermediği ve hadis yerine kıyasın öncelendiği hususu, esere yöneltilen bir başka eleştiridir. Eserde; hakka ulaşmada ve hakkı ortaya koymada adil şahitlere

⁶⁸ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 1/574.

⁶⁹ Muhammed Abdurrahmân el-Humeyyis, *Usûlü'd-dîn inde'l-İmâm Ebî Hanîfe* (Suudi Arabistan: Darû's-Sumâğî, 1416/1996), 14-15.

⁷⁰ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 3/67.

⁷¹ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 2/635.

benzetilen kıyas için⁷² önemli bir mevki tayin edildiği doğru olmakla beraber eserin hiç hadis içermediği iddiası doğruyu yansıtmamaktadır. Çünkü müte'allim Ebû Mukâtil, hocasına yönelttiği soruların iki tanesinde hadis zikretmiş, hocası bu hadislerin nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamıştır.⁷³ Ayrıca eserde hadisleri anımsatan veciz cümleler kullanılmıştır.⁷⁴

Diğer taraftan kıyasa önem vermeyi hadisi önemsizleştirmekle özdeşleştirmek, eserdeki hoca ve talebeye yapılan bir haksızlık olmuştur. Nitekim eserde kıyas ve mukayese külfeti, cahil kimselerin hakkı inkâr etmeye cüret edişleri neticesinde âlimlerin sırtına yüklenmiş bir görev olarak nitelendirilmiş, dinî sorunların çözümünde cahillerin anlamasını kolaylaştıran bir delil olarak sunulmuştur. Eserde bu amaca yönelik yapılan kıyasların, hadisi önemsizleştirdiği veya ikinci bir konuma düşürdüğü iddiası dayanaktan yoksundur.

Bununla birlikte; eserdeki konuların açıklaması yapılırken tekrarlarıyla beraber elli iki kez âyete müracaat edildiği görülmektedir. Sadece bu durum bile eserin akaide dair ciddiyetinin delilidir. Eserde sadece iki hadis geçmesine rağmen, Ebû Hanîfe'nin hadisçilerin eleştirilerine maruz kalması, Ebû Mukâtil es-Semerkândî ve Ebû Mutî'nin ise hadis uydurmakla suçlanması, olayın başka bir garip yönüdür. Bununla birlikte bu garâbet, mezhebî ve siyasî bağnazlığa bağlanabilir.

Netice olarak bütün bu iddia ve varsayımlardan hareket edilerek eserin Ebû Hanîfe'ye ait olamayacağını tespiti yapılamaz. Bu konuda araştırma yapan âlimlerin ortak kanaatine göre; eserin derleyeni Ebû Mukâtil olsa bile, eserin içerdiği görüşlerin Ebû Hanîfe'ye ait olduğu gerçeği değişmemektedir. Hatta şahsi fikrim odur ki; *el-Âlim ve'l-müte'allim'in* Ebû Mukâtil'in eseri olduğunu söylemek, bugün yazdığımız bilimsel makalelerin sahiplerinin editörler olduğunu iddia etmeye benzer. Çünkü ilk iki asrın telif yönteminin imlâ şeklinde olduğu bilindiğine göre, Ebû Mukâtil'in hocası Ebû Hanîfe ile görüşüp notlar aldıktan sonra bu kitabı derlediği akla daha uygundur. Yine birçok kelâmcı ve tabakât âliminin Ebû Hanîfe'ye nispet ederek eserden alıntılar yapmış olması ve eseri şerh edenlerin aynı şekilde eseri Ebû Hanîfe'ye nispet etmeleri, eserin gerçek sahibini göstermektedir.

2. *el-Âlim ve'l-müte'allim'in Semerkant'ta Yayılması*

Hanefî itikadının Mâverâünnehir'in önemli ilim merkezi olan Semerkant'a taşınmasında, *el-Âlim ve'l-müte'allim* köprü vazifesi görmüştür. Salt aklın ötesinde istidlaller sunan eser, diyalog yöntemiyle hazırlanmış olması itibarıyla klasik akaid eserlerinden farklıdır. Eserin içerdiği konular itibarıyla bölgede yaşayan Hanefilere Mürcîî denilmesinde de etkisi olmuştur. Rivâyet zincirinde bulunan ve hakkında kısaca bilgiler verdiğimiz âlimlerin, eserin içerdiği görüşleri Semerkant başta olmak üzere bölgede savunup yaydıkları hususunda şüphe yoktur.⁷⁵ Bunlardan

⁷² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 9.

⁷³ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 18-20. Ayrıca eserde geçen bu hadisler, Hadis taraftarlarının sıhhatinden şüphe duymadığı ve kendi görüşleri lehine delil olarak kullandığı hadislerdir.

⁷⁴ Örnek olarak hemen eserin başında Ebû Hanîfe'nin "Kendisinden yardım istenilecek ve güvenilecek olan yalnız Allah'tır" (*el-Âlim ve'l-müte'allim*, 1) sözü, "İsteyeceğin bir şeyi yalnız Allah'tan iste, dileyeyeceğin yardımı da yalnız O'ndan dile" (Tirmizî, Kıyâmet, 59) hadisini çağrıştırmaktadır.

⁷⁵ Örneğin Belh'te, Sûfî âlim el-Verrâk (ö. 280/893)'a cami içerisinde tahsis edilen bir odadaki tasnif eserlerin arasında *el-Âlim ve'l-müte'allim'in* bir nüshasının mevcut olması, eserin bölgede yayıldığı ve tanınıyor olduğunun bir delilidir. Bk. Vâiz-i Belhî, *Fezâ'il-i Belh*, 259.

başka daha birçok âlimin Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Semerkant ve bölgede yaydıkları, araştırmacıların ortak kanısıdır.

Sübezmûnî (ö. 340/951), Ebû Hanîfe'nin Semerkant temsilcilerinden bahsederken; en başta eserin râvisi olan Ebû Mukâtil Hafs b. Selem'i saymaktadır. Sonra hadiste ve fıkıhta Semerkant'ın medâr-ı iftihârı olan Nasr b. Ebî Abdilmelik el-Atekî'nin sonra "Allah'tan korkmada, günahlardan korunmada, fıkıhta ve ilimde Ebû Hanîfe'nin benzerini görmedim" diyen Mâ'ruf b. Hasân'ın, sonra Semerkant kadısı İshâk b. İbrâhîm el-Hanzalî'nin ve en son Yûnus b. Sabîh'in isimlerini vermektedir. Mekkî de Sübezmûnî'nin verdiği bu isimleri aynı sırayla tekrar etmiş, Amr b. Ubeyd, Sa'îd b. Ebî Arûbe, Mis'ar b. Kidâm ve Şerîk b. Ebî Mukâtil'i ilave ederek, Semerkant ulemâsından dokuz âlimin ismini zikretmiştir.⁷⁶ Mekkî'nin Semerkant'ta dokuz âlim arasında gösterdiği hadis hafızı Mis'ar b. Kidâm (ö. 155/772), bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe gibi Mürchie'den olmakla itham edilmiştir.⁷⁷

Semerkant'ta o günün en önemli üniversiteleri mesabesinde görülen Dârû'l-Cüzcâniyye ve Dârû'l-İyâziyye'nin, Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinin yayılmasında etkin rol oynadığı söylenebilir. Dârû'l-Cüzcâniyye ekolü, muhtemelen Ebû Ahmed el-İyâzî tarafından kendisine alternatif olarak sonradan kurulan ve Ehl-i hadîs'e meylettığı düşünülen Dârû'l-İyâziyye'nin aksine, Ebû Hanîfe'nin görüşlerine sıkı sıkıya bağlı kalmış⁷⁸ ve en büyük temsilcisi Mâtürîdî'nin gayretli ve sistemli çalışmaları neticesinde Hanefî-Mâtürîdî ekolüne dönüşerek özellikle mevâlinin itikad ve fıkıh limanı olmuştur.

Ebû Ahmed el-İyâzî'nin ise, her ne kadar sonradan Ehl-i hadîs'e yöneldiği söylene de onun bölgede Hanefî mezhebinin kökleşmesinde derin etkisi olmuştur. Arkasında bıraktığı ve aralarında Mâtürîdî'nin de bulunduğu kırk talebenin, Hanefî itikadının yayılmasında büyük payı olduğu kesindir. Hocası Ebû Bekr el-Cüzcânî'nin ve burada ders veren hocalardan birisi olan Sâlih b. Muhammed er-Râzî'nin sağladıkları katkılar da unutulmamalıdır.⁷⁹ Semerkant'a kadı tayin edilen Mukâtil b. Hayyân (ö. 150/767) da Hanefîliğin yayılmasına katkı sunanlardan bir diğeridir. Onun Emevî idaresine ilk baş kaldıran Hâris b. Süreyc hadisesinde, ortak bir çözüm bulmak amacıyla hakem tayin edildiği bilinmektedir.⁸⁰

Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin Semerkant'ta yayılmasını kolaylaştıran etkenlerin başında, Emevî devlet yönetiminin Arap olmayan unsurlara karşı uyguladığı ırkçı siyaset başrol oynamıştır. Mevâlî, karşılaştığı tavır sebebiyle kendilerinden gördüğü Ebû Hanîfe'ye yönelmiş ve onun öğretilerini benimsemiştir. Özellikle Horasan ve Mâverâünnehir şehirlerinden ilim öğrenmek için Bağdat'a giden öğrenciler onun ders halkalarını tercih etmiş, fıkıhla beraber itikada dair inanç konularını öğrenmişlerdir. Bu öğrenciler icazetli birer âlim olarak memleketlerine döndüklerinde, Ebû Hanîfe'nin öğretilerini katıldıkları ilim halkalarında rivayet etmişlerdir. Bu faaliyetler

⁷⁶ Abdullah b. Halîl es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-âsâr*, 2/361-385. Krş. Mekkî, *Menâkibü Ebî Hanîfe*, 514.

⁷⁷ İbrahim Hatiboğlu, "Mis'ar b. Kidâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/176.

⁷⁸ Ahmet Ak, "Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 436-437, 441-442.

⁷⁹ Çağfer Karataş, "Semerkand Hanefî Kelâm Okulu: Mâtürîdîlik -Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-", *Usul İslâm Araştırmaları* 6 (Aralık 2006), 91.

⁸⁰ Mehmet Dalkılıç, "Hâris Bin Süreyc Hareketi", *Marife* (Bahar 2012), 133.

neticesinde, Hanefilik diğer mezheplere göre bölgede daha çabuk yayılmış ve hâkim mezhep konumuna ulaşmıştır.⁸¹

3. *el-Âlim ve'l-müte'allim'in Mâtürîdî'deki İzleri*

el-Âlim ve'l-müte'allim'in 43 soru ve cevaptan oluştuğu bilgisi, eserle ilgili yapılan araştırmaların neredeyse tamamında tekrarlanmaktadır. Fakat bu doğru bir bilgi değildir çünkü iyice tahkik edildiğinde eserde hocaya yöneltilen soru sayısının 45 olduğu teyit edilebilecektir.

Eserin ele aldığı konular arasında; amelin doğru bilgiye dayanmasının gerekliliği, buğz edilecek veya muhabbet beslenecek kimselerin tespitinin yapılabilmesi için hatalı veya isabetli olanı ayırt etmenin önemi, doğruyu bildiği halde şahitlikten kaçan kimselerin insanların en şerlisi ve cahilleri olduğu, tefrikayı önleyip muhabbeti çoğaltmak için gönderilen Hz. Peygamber'e mensuh nakiller isnad etmenin dalâlet oluşu, dinleyip anlamadan ön yargıyla hüküm isnad etmenin yanlışlığı, kıyasın önemi, Hak ve vicdan ehli olan kimselerin Allah nezdinde birbiriyle aynı seviyede olmakla birlikte eğitim ve öğretimleriyle birbirinden farklı oluşları, Asr-ı saâdet'teki küfrün ve fasıklığın bugünün küfür ve fasıklığıyla aynı oluşu, kişinin kalplerdekini bilmekle sorumlu tutulmadığı ancak zâhir olan söz ve amele göre davranmakla sorumlu olduğu, şirkin riyanın ve başa kakmanın iyilikleri boşa çıkaracağı, tekfir edenlere karşı takınılacak tavır, ibadetin mahiyeti ve mü'minin Allah'a olan saygı ve takvası, imanın sahibini en şiddetli azaptan bile koruyacağı, küfür sahiplerinin inkarlarının ve inananların imanlarının aynı oluşu, Peygamberlerin peygamberliklerini ancak Allah'ın bildirmesiyle bilebileceğimiz, iyi ameller sebebiyle hoşnut olmanın velayet, kötü ameller sebebiyle hoşnut olmamanın ise beraat oluşu ve kişinin Allah'tan gelen nimetleri inkâr etmesinin neticesi olan nimet-i küfür gibi konuları görüyoruz.

Bu konulardan daha dikkat çekici olanı ise; imanın tasdik oluşu, amelin imanın bir cüzü olmadığı, imanda eşitlik, din-şeriat ayrımı, büyük günah meselesine bağlı olarak ircâ görüşünün ortaya çıkışı gibi önemli meselelerin eserde ele alınmış olmasıdır. Büyük tartışma yaratan bu itikad konularını öncelikle *el-Âlim ve'l-müte'allim*'den aktarıp, aynı görüşün izlerini Mâtürîdî'de tespit etmeye çalıştık.

3.1. İmanın Mahiyeti, İman-Amel Ayrımı, İmanda Eşitlik

Ebû Hanîfe'ye göre iman; hepsi de aynı manaya gelen tasdik, ma'rifet, yakîn, ikrar ve İslâm kavramlarından müteşekkildir. Bu kavramlar; kesin bilgi ve inanca dayalı olarak Allah'ın rubûbiyyetinin kalp ile onayını, dil ile bu onayın tekrarlanmasını ifade eder. Tasdik etmenin en makbulü; Allah'tan gelen her şeyi kalple onaylayıp, dille ikrar etmektir. Bu tasdik kişiyi Allah ve insanlar indinde mü'min kılar. Tasdik etmenin en kötüsü ise kişiyi Allah nezdinde kâfir yapan husustur ki; diliyle iman ettiğini söyleyip kalbiyle yalanlamasıdır. İnsanlar ise kalbini bilemeyeceklerinden dolayı bu kişiyi mü'min olarak isimlendirmekle yükümlüdür. Tasdikin son hâli ise; kalbiyle onaylayıp diliyle yalanlayan kimsenin durumudur. Bunda imanın gizlenmesi söz konusudur. Bu kişi Allah katında mü'min olduğu hâlde insanlar onu kâfir olarak bilirler.⁸² Amelin

⁸¹ Bardakoğlu, "Hanefi Mezhebi", 16/3.

⁸² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 6-7.

ve sözün imana dönüşebilmesi; kalpten aldığı onaya bağlıdır. Bu yüzden kişi kalbiyle onaylasa fakat diliyle söylemese bile mü'mindir. Fakat kalbin onayından geçmediği sürece dilin ikrarı sahibini imana eriştirmez.⁸³

Ebû Hanîfe'ye göre Allah farzların yerine getirilmesini dinin kabulüne bağlamış, henüz farzları yerine getirmeden kullarını mü'min saymıştır.⁸⁴ Ayrıca imanın amel işlemek olmadığını; iman ve ameli birbirinden ayırarak ortaya koymuştur.⁸⁵ Şayet farz olarak emredilen şeyler imanın aslı olsaydı, bunlar yerine getirilmeden Allah kullarını mü'min vasfına hâiz kılmazdı. Nitekim bir mü'minin namaz, oruç, zekât, hac, zikir vb. farzları yerine getirmiş olması, onun iman etmiş olması dolayısıyla yoksakı kişiyi bunları yaptığı için iman etmiş olmaz. Borçlu kimse, borcunu kabul ettiği için öder yoksakı borcunu ödemediği için borcu kabul etmiş değildir. Yani kişinin farzları yerine getirmesi önceden sahip olduğu imanı dolayısıyla. Yoksa farzları işlediği için iman sahibi olmuş değildir. Yine bir kölenin sahibi adına hizmette bulunması, sahibinin efendisi olduğunu bildiği içindir yoksakı hizmette bulunduğu için onun kölesi olmayı kabul etmiş değildir. Hatta başkasının işinde çalışan birçok kimse vardır ve bu kimseler işinde çalıştıklarının kölesi olduklarını kabul etmezler. Çünkü çalışmaları köle olduklarını göstermez. Köle olmayı kabul edip çalışmayan kimseler de vardır ki; onların çalışmıyor olması da köle oldukları gerçeğini ortadan kaldırmaz. Yani bir mü'minin farzları terk etmesi onun imanını yok etmez.⁸⁶

Ebû Hanîfe'ye göre imanımız meleklerin ve peygamberlerin imanı gibidir. Elbette ki melekler ve peygamberler mü'minlere nazaran daha itaatli olup, Allah'tan daha çok korkarlar. Ancak iman, amelleri ve farzları işlemek değildir. Kaldı ki mü'minler; Allah'ın vahdâniyetini, rubûbiyyetini, kudretini ve ilahî katından gelen her şeyi melekler gibi ikrar, nebîler ve resuller gibi de tasdik etmişlerdir. Hatta Allah'ın akılları hayrete düşüren âyetlerine melekler görerek iman etmişken, mü'minler görmeden iman etmişlerdir. Meleklerin ve peygamberlerin mü'minlerle yakınleri aynıdır fakat onların mü'minlere nazaran Allah'tan daha çok korkmaları yaratılışlarındaki bazı üstün vasıfları sebebiyledir. Peygamberlerin imanda mü'minlerle eşit olmalarına rağmen alacakları sevabın daha fazla olması ise bir zulüm değildir. Çünkü peygamberler ibadet, huşu, sıkıntılara katlanıp sabretme hususunda mü'minlerden daha üstün oldukları için sevapları da yüksektir.⁸⁷

Mâtürîdî'ye göre de iman kalbin tasdiki olup,⁸⁸ her şeyin ilahlık ve rab oluşta Allah'a aidiyetini tasdik etmektir.⁸⁹ Kur'ân, münafıkların ve bedevîlerin durumunu izah ederken, imanı kalbin tasdiki manasında kullanmıştır.⁹⁰ O da Allah'ın, kullarını henüz amel işlemeyen önce mü'min olarak isimlendirdiği, dinin kabulünden sonra da farzlarla yükümlü kıldığı kanaatindedir.⁹¹ Allah

⁸³ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 3.

⁸⁴ Ebû Hanîfe'nin referans olarak kullandığı âyetler için bk. el-Bakara 2/178, İbrâhîm 14/31, el-Ahzâb 33/41.

⁸⁵ Ebû Hanîfe'nin iman-amel ayırımına dair referans olarak kullandığı âyetler için bk. el-Bakara 2/112, el-İsrâ 17/19, el-Asr 103/3.

⁸⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 5-6.

⁸⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 7-10.

⁸⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu vd. (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2005), 601, 631; a. mlf. *Te'vilât*, 1/15-16, 216, 241, 346; 14/79.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/97.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 601-602; a. mlf. *Te'vilât*, 4/227.

⁹¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/10.

mü'minlerin kurtuluşa ereceğini bildirmiş⁹², sonra namaz kılmak, zekât vermek vb. salih amelleri zikrederek onların özelliklerini saymıştır. Şayet mü'minler bu hasletlere hâiz olmasalar bile, iman sahibidirlir.⁹³ Diğer taraftan mü'min olarak isimlendirilen kimseler “*Ey iman edenler...*”⁹⁴ hitabının kendilerini kapsadığını bilmişler, farzları terk edince iman kavramının dışında kalacaklarını düşünmemişlerdir.⁹⁵ Ayrıca tasdik bizâtihi iman olduğu için, iyilikler ve hayırlar imana dahil edilemez.⁹⁶ Nitekim İsrailoğulları da namaz kılıp zekât vermişler fakat bu amelleri Allah için olmadığından onları imana erdirmemiştir.⁹⁷ İmanın düşünce ve duygu alanına ait oluşu ve ancak kalpte gerçekleşmesi, dinin aslının ameller olmadığını yani bizâtihi iman olmadığını ortaya koymuştur.⁹⁸

İmanın kalbin tasdikine dayanıyor olması, ibadetleri iman sayan Hâricîler ve Hadis taraftarlarının görüşlerini geçersiz kılmaktadır.⁹⁹ “*Allah zikredildiği zaman onların kalpleri hoplar...*”¹⁰⁰ âyetini, “amel olmadan imanın olamayacağı” şeklinde anlayan mezheplerin aksine, “mü'minlerin bahsedilen bu amelleri ifa etmekle mükellef oldukları” şeklinde anlamak gerekir.¹⁰¹ Nitekim sâlih amele vurgu yapan ayetler; asıl olanın iman olduğuna işaret ederken, amellerin de iman açısından önemli olduğunu gösterir.¹⁰²

Diğer taraftan sâlih ameller; “İman sahiplerince farzların ifa edilmesi” hükmündedir.¹⁰³ Hatta sadece Allah'a yönelerek işlenen sâlih amellerin değer görmesinin şartı imandır.¹⁰⁴ Sâlih amel sahiplerini müjdeleyen ayet¹⁰⁵ de imanın salt manada itaat ve ibadetlerin ismi olmadığını delilidir. Çünkü sâlih amellerden önce iman vasfı verilmiştir.¹⁰⁶ Farzları iman statüsünde tutan kimselerin düşüncelerini çürüten âyetlerden biri de mü'minlerin gayba inanmasıyla ilgili âyettir.¹⁰⁷ Çünkü henüz namaz ve zekâtan söz edilmeden; gayba inanan kimseler, mü'min olarak isimlendirilmiştir.¹⁰⁸ Yüce Allah amellerin terk edilmesini uygun görmediği hâlde, amelleri terk edenleri mü'min olarak isimlendirmeye devam etmiştir. İnanıp sâlih amel işleyenlerin cennete gireceğini müjdeleyen âyet¹⁰⁹ de böyledir. “*Kim inanmış olarak amel işlerse...*” şeklinde iman şartı koşulması, amelin tek başına iman olmadığını açık bir delildir.¹¹⁰ Ayrıca imanın müfret olarak

⁹² el-Mü'minûn 23/1.

⁹³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/7.

⁹⁴ el-Bakara 2/183.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/340.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/259; a. mlf. *Tevhîd*, 533, 562, 576, 586.

⁹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/114-115.

⁹⁸ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 593.

⁹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 15/101.

¹⁰⁰ el-Enfâl 8/2.

¹⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/170-171.

¹⁰² Mâtürîdî, *Tevhîd*, 535.

¹⁰³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 15/244.

¹⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/10, 240.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/25.

¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/61 vd.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/3.

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/32.

¹⁰⁹ en-Nisâ 4/124.

¹¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/46.

tek başına zikredilmesi bile, iman sahibinin cennet ehli olduğunu gösterir. Şayet iman için sâlih amel işlemek şart olsaydı, iman tek başına cenneti gerektirmezdi. Fakat Allah, iman sahiplerinin hüsrana uğrayan kimselerden olmadıklarını zikretmiştir.¹¹¹ Ayrıca günah işleyen kimseler kınanmasına rağmen, bu kimselerin iman vasıfları kaldırılmamıştır. Çünkü iman kalpte gerçekleşir. Bu durumda bütün hasenatı ve ibadetleri iman olarak isimlendirenlerin görüşleri boşa çıkmaktadır.¹¹² Hatta “Ey iman edenler! İçinizden dürüst iki insan şahitlikte bulunsun”¹¹³ âyeti, dürüst olma özelliğini yitiren kimselerin bile iman vasfını yitirmediklerini, amelin imanın gereği olmakla birlikte imandan ayrı bir yere konulması gerektiğini açıkça göstermektedir. Çünkü bu âyet, mü’min kimseler arasında dürüst olmayanların da olabileceğini ifade etmektedir. Dürüst olmayan günahkâr mü’minin cezalandırılması, şahitlik yetkisinin elinden alınmış olmasıdır. Ancak bu günahına ve kınanmasına karşın, Allah katında mü’min olma vasfı devam etmektedir.¹¹⁴ İmanla amelin ayrı oluşunun bir başka delili ise; günahkâr kimsenin yaptığı iyiliklerin karşılığını her iki dünyada da görecek olmasına rağmen, kâfir olan kimsenin ise yaptığı iyiliğin karşılığını bu dünyada göreceği ancak inanmadığı için âhirette herhangi bir mükafat elde edemeyecek olmasıdır.¹¹⁵ Mâtürîdî, Cibrîl hadisinde imanın şartları belirtilirken amellerin işlenmesine yönelik bir bildirimde bulunulmamasını sebep göstererek, bu hadisi de iman ve amelin ayrı oluşunun delili saymıştır.¹¹⁶ Ayrıca o, sosyal hayattan da deliller sunarak Ebû Hanîfe’nin iyi bir yorumcusu olmuştur. Ona göre Ehl-i kiblede olan bütün insanların ameline bakılmaksızın cenaze namazlarının kılınması, Allah’tan rahmet ve mağfiret dilenmesi, bu güzel geleneğin nesilden nesile devam etmesi, amelin imandan ayrı oluşunun göstergesidir.¹¹⁷

Mâtürîdî, Ebû Hanîfe’nin imanda eşitlik görüşüne de temas etmiş ve savunmuştur. O Mu‘tezile’nin aslah görüşünü reddederken, “Şayet biz peygamberlerle aynı imana sahipsek; onlar bize göre Allah’tan nasıl daha fazla korkabilir ve sevapları bizden daha fazla olabilir?” muhtemel sorusuna; Ebû Hanîfenin en güzel cevabı verdiğini söylemiştir. Buna göre peygamberlerin daha çok sevap alması, hatalarının cezasının büyüklüğüyle orantılıdır. Şayet peygamberler bir zelle işleyecek olsalar, onların bu küçük hatalarının cezası, sonucu bakımından diğer insanlara nazaran daha büyük olacaktır. İşte bu yönüyle onların Allah’tan korkuları ve sevaplarının büyüklüğü daha elzemdir.¹¹⁸

3.2. Din-Şeriat Ayrımı

Ebû Hanîfe’nin din-şeriat ayırımına delil teşkil eden görüşleri, öğrencisinin kendisine yönelttiği “Allah’ın dini çoktur” ifadesinin açıklanmasına yöneliktir. Öğrenci bu ifadeyi ikinci zümrenin sözü olarak aktarmaktadır fakat onun ikinci zümre sözüyle hangi mezhep veya fırkayı kastettiği açık değildir.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 17/320.

¹¹² Mâtürîdî, *Tevhîd*, 532-533.

¹¹³ el-Mâide 5/106.

¹¹⁴ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 571; a. mlf. *Te’vilât*, 2/217.

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 17/298-299.

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 550.

¹¹⁷ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 535.

¹¹⁸ Bk. Mâtürîdî, *Te’vilât*, 16/205-206.

Ebû Hanîfe'ye göre her peygamberin dini ayındır ve onlar bu tevhid dinini ayakta tutmakla emrolunmuştur. Önceki şeriatları yasaklayıp kendi şeriatlarına davet etmişler fakat kavimlerinden Allah'ın ortak dinini terk etmelerini istememişlerdir. "Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol belirledik"¹¹⁹ âyeti; şeriatların değiştiğinin delilidir. Allah'ın dini ise tebdîl, tahvîl ve tağyîr olmamıştır. "Dini ikame edin ve onda ayrılık çıkarmayın"¹²⁰ âyeti ise; dinin değişmediğinin ama şeriatların değiştiğinin delilidir. Nitekim bazı kavimlere helal olanın bazı kavimlere haram kılınması ve bazı insanlara emredilen şeylerin bazı insanlara yasaklanmış olması, değişen şeyin din değil şeriatlar olduğunu ortaya koymaktadır. "Biz senden önce hangi peygamberi gönderdiysek, ona 'Benden başka tanrı yoktur; sadece Bana kulluk edin' diye vahyetmişizdir"¹²¹ ve "Allah'ın yaratışında değişme yoktur, işte dosdoğru din budur"¹²² âyetleri; Allah'ın dininin eskimeyen dosdoğru din olarak ayakta kaldığının, şeriatların ise gelip geçtiğinin kanıtlarıdır. O hâlde çok olan Allah'ın dini değil, şeriatların farklı ve muhtelif oluşudur. Zaten Allah'ın emrettiği bütün hasenatı yerine getirmek ve yasakladıklarının tümünden kaçınmak din olsaydı, bu emirlerden birini yerine getirmeyen veya yasaklarından birini irtikap eden kimse dinden çıkmış ve küfre girmiş olurdu.¹²³

Mâtürîdî'ye göre her ümmete Allah tarafından bir şeriat tayin edilmiş olması; ümmetlerin kendi heva ve arzularına uyarak alışkanlık haline getirdikleri bazı şeylerin nesh edilmesidir. Allah'ın tüm yarattıklarını tek bir ümmet yapabilme kudretine sahip olduğu halde, her ümmete farklı bir şeriat tayin etmiş olmasının hikmeti, kullarını imtihana tabi tutmasıdır.¹²⁴ Bir şeriatın hükmünün başka bir şeriatla kaldırılmış olması, bedâ görüşüyle de karıştırılmamalıdır. Yahudilerin iddia ettikleri şekilde Allah sözünden caymış falan değildir. Çünkü önceki şeriatın sonraki şeriatı neshetmesinin manası; neshedilen şeriatın uygulanma zamanı hakkında Allah'ın verdiği hükmün sona erdiğinin bildirilmiş olmasıdır. Nitekim Yüce Allah'ın bir zaman diliminde bir şeyi emredip sonra yasaklaması, O'nun hikmetine aykırı değildir.¹²⁵ Bütün peygamberler Allah'ın vahdâniyetine ve ubûdiyetine davet etmek için gönderilmiştir. Onlara emredilen din, hiç değişmeyen tevhid dinidir. Bu dinin merkezi noktasında ise Allah'ın birliği ve ibadetlerin yalnız Allah'a has kılınmasının vurgusu bulunmaktadır.¹²⁶ Nitekim her vakit tevhid diniyle emrolunan peygamberler, örnek şahsiyetleriyle ümmetlerini Allah'ın dinine tâbi olmaya ve yalnız Allah'a ibadet etmeye çağırılmışlardır.¹²⁷ Peygamberlerin yaptığı davetin, Allah'ın birliği ve O'na yapılacak kulluğu öncelmesi, dini ayakta tutmaya yöneliktir. Çünkü ahkâmın yerine getirilmesi, dinin kâim olmasına bağlıdır.¹²⁸ Şeriatın merkezi noktasında ise Allah'ın kulları için tayin ettiği hükümler ve kanunlar bulunmaktadır ki; şeriat bunların takip edildiği yolun adıdır.¹²⁹

¹¹⁹ el-Mâide 5/48.

¹²⁰ eş-Şûrâ 42/13.

¹²¹ el-Enbiyâ 21/25.

¹²² er-Rûm 30/30.

¹²³ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 4-5.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/244-246

¹²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/199, 202.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 13/174-175.

¹²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/301.

¹²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/195, 216.

¹²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 13/329-330.

Yüce Allah'ın Hz. Nûh'a emrettiklerini bütün peygamberlere ortak din yapması, dinin neshedilmediğinin, aynı kaldığının ve asla değişmediğinin delilidir. Bu ortak din, peygamberlerin hidâyet rehberidir.¹³⁰ Bu dinin adı İslâm'dır. İslâm; ilahlığa ve kulluk etmeye layık olarak yalnızca Allah'ı görür, yalnızca O'na boyun eğmeyi ve teslim olmayı ifade eder. Allah'tan başkasına nispet edilen dinler batıl olup ancak şeytanın dinleri olur.¹³¹ “*Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, ondan kabul edilmeyecektir*”¹³² âyeti; başlangıçtan itibaren dinin yalnızca İslâm olduğunun delilidir. Ancak insanoğlu kibrinden dolayı İslâm'a yönelmemiş, başka din arayışında olmuştur.¹³³ Hâlbuki insanoğlu akibetini düşünse, abesle iştigal etmeyi terk edip, boşu boşuna yaratılmadığını anlayacak ve ebediyeti için İslâm'ı seçecektir.¹³⁴ Yahudiler ve Hristiyanlar; Hz. İbrahim'in tek ilaha boyun bükten Hanif bir Müslüman olduğunun biliyorlardı. Bunu bilmelerine rağmen, Hz. İbrâhim'in kendi dinlerinden olduğunu iddia etmişlerdir.¹³⁵ “*İbrahim ne Yahudi'ydi ne de Hristiyan. Fakat o, Hanif bir Müslümandı*”¹³⁶ âyeti; Hz. İbrahim'in dininin İslâm olduğunu ve dinin hiç değişmediğini göstermektedir. Her ne kadar herkes kendi dininin Allah'ın emrettiği din olduğunu iddia etse de içinde tevhid inancını barındıran tek din İslâm'dır.¹³⁷ “*İşte bu, benim dosdoğru yolum. Artık ona uyun*”¹³⁸ âyetinin siyak ve sibakı, âyette kastedilen yolun; bütün emir ve yasakları, helal ve haramları kapsayan ve hemen neredeyse her kavim ve peygamberinin uyması gereken ahkâm ve kurallar olduğunu yani şeriatlar olduğunu göstermektedir. Doğru yol Allah'ın yolu, din Allah'ın dini, kitap da Allah'ın kitabıdır. Allah, kendi yolu dışındaki yollara sapmaktan nehyetmiş,¹³⁹ dinini değiştirmeye kalkışanları ise gerekli cezaya çarptırmıştır.¹⁴⁰

Hz. Muhammed, Tevrat'ta da bulunan recm cezasını uygulamıştır. Kur'ân'da bulunan bunun gibi bazı ahkâmın başka şeriatlarda da bulunması, dinin değişmediğini fakat şeriatların değiştiğini, ayrıca Kur'ân'ın; Tevrat'ın hükmünü neshettiğini gösterir.¹⁴¹ Her şeriat sonra gelenle neshedilmiş ancak Hz. Muhammed'in şeriatı kıyâmete kadar baki kılınmıştır. Bu Yüce Allah'ın ümmet-i Muhammed hakkındaki sünnetidir.¹⁴² Allah Hz. Muhammed'in şeriatını başka bir şeriatla neshetmeyerek, onu kıyamete kadar hayatta bırakmıştır.¹⁴³

Din-şeriat ayırımı; Ebû Hanîfe'den sonra yazılan gerek tefsir gerekse itikad eserlerinde yer bulması düşünülen bir konu olmasına rağmen, Mâtürîdî'ye gelene dek hak ettiği şekilde incelendiği söylenemez. Görüldüğü gibi Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin din-şeriat ayırımına dair görüşlerini daha ileri bir seviyeye taşıyarak kabulünü kolaylaştırmıştır. Bu açıdan bize göre insan;

¹³⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5/137.

¹³¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/45; 15/139-140.

¹³² Âl-i İmrân 3/85.

¹³³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/350, 352

¹³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5/99.

¹³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/326-327.

¹³⁶ Âl-i İmrân 3/67.

¹³⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/211-212; 2/266-267.

¹³⁸ el-En'âm 6/153.

¹³⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5/258

¹⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/138.

¹⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/79; 4/243-245.

¹⁴² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/259.

¹⁴³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 11/377. Daha geniş bilgi için bk. Recep Önal, *Ebû Mansûr El-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 77-83.

Allah'ın vahdâniyetini ve ulûhiyetini anlayabilecek fitrat ve kabiliyette yaratılmıştır. Bu kabiliyetine binaen; şeriatların hepsinin kaynağının İslâm olduğunu anlamalı ve kabul edebilmelidir.¹⁴⁴

3.3. Büyük Günah Meselesi ve İrcâ Görüşü

Ebû Hanîfe, şirk dışındaki günahları kebâir ve diğerleri (*sağâ'ir*) olarak ikiye ayırmıştır. Ancak o, Allah'ın şirk dışındaki günahları sebebiyle kible ehli olan kimseleri mutlaka cezalandıracağına söyleyemeyeceğini, birtakım günahların affedileceğini bildiğini ama hangilerinin affedileceğini bilemeyeceğini belirtmiştir. Kebâirden sakınıldığı takdirde geri kalan kusur ve günahların örtüleceğini beyan eden âyetin¹⁴⁵, hangi kebâiri kapsadığını da bilmediğini söylemiştir. Ama Allah'ın şirk günahını affetmeyeceğini, şirk harici dilediği kimsenin günahlarını affedeceğini beyan eden âyete¹⁴⁶ göre de bütün günahların affedilmesinin mümkün olduğunu vurgulamıştır.¹⁴⁷

Ebû Hanîfe, bir katil ile harama bakan mü'minin günahının affedilmesinin umulmasında aynı seviyede olmadıklarını, şayet Allah katili affederse harama bir defa bakanın affa uğramasının daha layık olduğunu söylemiştir. Burada büyük günah sahibi denizde, küçük günah sahibi de nehirde yüzen kimse gibidir. Her ikisinin de âkıbetinden korkulur ama büyük günah işleyene göre küçük günah işleyen affedilmesi daha çok umulur.¹⁴⁸ O, kebâir sahipleri için mağfiret dilemek mi yoksa beddua etmek mi gerektiği sorusuna; müşrik olan kimseler dışındaki günah sahipleri için duada bulunulmasının daha Müslümanca bir tavır olduğu şeklinde cevap vermiştir. Çünkü affetmek her zaman en iyi davranıştır. Hem o kişi günahına rağmen mü'mindir. Ancak şirk zulümdür,¹⁴⁹ müşrik kimse ise parçalarını kuşların kapıştığı, rüzgârın uzaklara sürüklediği bir leş gibidir.¹⁵⁰ Şirk göklerin parçalanmasına, yerin yarılmasına ve dağların un ufak olmasına¹⁵¹ sebep olacak kadar büyük bir günahtır ki; müşrik için mağfiret dilenmesi haramdır. Çünkü Allah ona mutlaka azap edeceğini bildirmiştir.¹⁵²

Ebû Hanîfe, tevhide terk etmeyen mü'minin günahı ne olursa olsun Allah düşmanı olmayacağını söylemiştir. Çünkü mü'min günahına rağmen ve ateşe atılmaya razı olacak kadar Allah'ı çok sever. Öğrencisinin “Bu kadar Allah'ı seven mü'min neden isyanda bulunur, seven sevdiğine isyan eder mi?” sorusuna; bir çocuğun babasını sevmesine rağmen isyankâr olmasını kıyas yaparak cevap vermiştir. Baba her şeye rağmen çocuk için vazgeçilmez bir sevgiye layıktır. Şehvet ve arzuları üstün geldiğinde mü'min isyankâr olabilir. Doğum yapmanın zahmet ve sıkıntılarını bilen bir kadının tekrar hamile kalmak istemesi bu duruma örnek teşkil eder. Mü'min azaba uğrayacağını bilerek günah işlemez ama Allah'ın mağfiretine güvendiği için ve hastalık-ölüm hallerinden önce tevbe edeceği ümidini taşıdığı için günah işleyebilir. Azaba uğrayacağından korkan mü'minin

¹⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/33. Daha geniş bilgi için bk. Metin Avcı, “İmam Mâtürîdî'nin ‘Din-Şeriat Ayırımı’ Anlayışında Ebû Hanîfe'nin Etkisi”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Haziran 2018), 177-199.

¹⁴⁵ en-Nisâ 4/31.

¹⁴⁶ en-Nisâ 4/48.

¹⁴⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 10.

¹⁴⁸ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 10-11.

¹⁴⁹ Lokmân 31/13.

¹⁵⁰ el-Hac 22/31.

¹⁵¹ Meryem 19/91.

¹⁵² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 11.

günah işlemeye teşebbüs etmesi, batmadan kurtulmak ümidi olan kimselerin deniz yolculuğuna ve zafer kazanacağına ümidi olan kimselerin savaşa katılmasına benzer.¹⁵³

Ebû Hanîfe, “Zina eden bir mü’minin, gömleğinin çıkarıldığı gibi imanının da çıkarılacağı” şeklindeki hadisi, “Zina eden mü’min ve mü’mine”¹⁵⁴ âyetine muarız olmasından dolayı reddetmiş ve böyle bir hadis olamayacağını söylemiştir. Çünkü Allah zina eden mü’min erkek ve kadından iman vasfını kaldırmamıştır. Kaldı ki Allah resulü Kur’ân’a aykırı söz söyleyecek değildir. Zaten söylemiş olsa Allah onun kalp damarını koparıverirdi.¹⁵⁵ Ayrıca “Sizden fuşu işleyen...”¹⁵⁶ âyeti de Müslümanları kastetmekte olup günahlara rağmen iman vasfının devam ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan bu hadisi ileri sürenleri reddetmek, Allah resulü adına yalan rivâyette bulunan kimseyi reddetmek anlamına gelir yoksa her şeyi Allah’ın tavsif ettiği şekilde tavsif eden Hz. Muhammed’i reddetmek değildir.¹⁵⁷

Ebû Hanîfe’ye göre ircânın aslı; “Allah’ın Adem’e öğrettiği isimleri meleklere sorduğu zaman, meleklerin: Allah’ım! Senin öğrettiklerinden başka bilgimiz yoktur”¹⁵⁸ şeklinde; arsız, ilimsiz, cahil kimseler gibi konuşmayan ve neticede bidat işlemeyen cevabına dayanır. Çünkü kişinin bilmediği şeyin ardına düşmesinden bütün azaları sorumludur.¹⁵⁹ Haram helal meselelerinde ve önceki ümmetlere dair bilinmeyen konularda sorulan sorulara en doğrusunu Allah bilir demek tevakkuftur. Şayet üç kişi; tecrübe, mukayese ve takatımızın yetmediği bir bilgi getirirse, bunun ilmini Allah’a havale edip tevakkuf edilir. Önceden İslâm üzere olduğunu bildiğin iki zümrenin sonradan birbirlerini öldürdüğünü duysan ve onlara sebebini sorsan, her iki zümre de mazlum olduğunu söyleyecektir. Bu kimselerin kendi leh ve aleyhinde şahitlikleri geçerli olmayacağı için senin öncelikle bilmen gereken, her iki zümrenin de öldürmeden dolayı hatalı olduğudur. Günah işlediklerinden dolayı cennet veya cehennemlik oldukları hakkında hükmü ertelemek ircâdır. Çünkü üç sınıf insandan sadece iki sınıfının cennetlik veya cehennemlik olduğu bellidir. Peygamberler ve onların cennetlik olduğuna şahitlik ettikleri cennet ehlidir. İkinci sınıf müşrikler olup cehennemliktirler. Üçüncü sınıf ise tevhide inananlardır ve biz onlar hakkında tevakkuf ederiz. Kebâir sahibi olanlar için bir taraftan mağfiret umarken, diğer taraftan akıbetlerinden korkarız. Hakkında nass bulunmayan kimselerin cennetlik veya cehennemlik oldukları hususunda şahitlikte bulunmayız.¹⁶⁰

Mâtürîdî de günahları; Allah’ın gazabına müstehak olan küfür günahları (*kebâ’ir*) ve sağair olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ebû Hanîfe’den farklı olarak kebâiri de itikaddaki kebâir ve ameldeki kebâir olarak taksim etmiştir. İtikattaki kebâir; inkâr ve tekzibe yönelik büyük günahlar olup sahibini küfre soktuğu için affedilmesi umulmaz. Amelde kebâir ise iman sahibinin günah olduğunu bilerek işlediği cürümdür ve sakınmayı ve pişmanlığı barındırdığı için affedilmesi umulur.¹⁶¹ Kebâir ve

¹⁵³ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-müte’allim*, 12-13.

¹⁵⁴ en-Nûr 24/2.

¹⁵⁵ el-Hâkka 69/44-47.

¹⁵⁶ en-Nisâ 4/16.

¹⁵⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-müte’allim*, 19-20.

¹⁵⁸ el-Bakara 2/31-32.

¹⁵⁹ el-İsrâ 17/36.

¹⁶⁰ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-müte’allim*, 17-18.

¹⁶¹ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 542-543.

fevâhiş, Allah'ın şiddetle nehyettiği çirkin günahlar olmakla birlikte çok rastlanan günahlardır.¹⁶² Kebâir'in tam olarak neler olduğu bilinmemektedir. Ancak sağâirin devamlı şekilde işlenmesi durumunda kebâire dönüşebileceğini bildiren rivayetler vardır.¹⁶³

Mâtürîdî'ye göre de iman dairesinin dışına çıkmak, ancak tevhidin reddedilmesi ve günahların kalpteki tasdiğe zarar vermesiyle olur.¹⁶⁴ Ona göre de bir mü'minin günah işlemesinde nefsinin etkisi büyüktür. Kişinin arzu ve emelleri, öfkesi ve gafleti ve tövbe edince af olunacağı ümidi onun hataya düşmesine sebep olabilir. Ancak mü'min bu günahına rağmen yaratıcısına karşı saygısını yitirmez.¹⁶⁵ Mü'minin işlediği kebâir sonrası takındığı psikolojik tavır, onun imanının açık bir delili hükmündedir. Azaptan korkması, af olunma ümidi, inancına bağlı kalma kararlılığı vb. hali bunu gösterir.¹⁶⁶

Mâtürîdî de imanın tasdik olmasını ön plana çıkararak,¹⁶⁷ kebâirin ve fıskın imandan çıkarmayacağını söylemiştir.¹⁶⁸ Zina günahını işleyen mü'minin iman dairesinde kalmış olması bunun delilidir.¹⁶⁹ Bir mü'mine kebâir veya sağâir işlediği için küfür nispet edilemez. Mü'minlerin günahlarının bağışlanması adına Allah'ın peygamberine istiğfarda bulunmasını emretmesi¹⁷⁰ bu nispete engeldir. Şirk sahipleri için dua edilemeyeceğinin emredilmesi¹⁷¹ ise başka bir engeldir. Çünkü bu durum, şirk dışında kalan günah sahiplerinin mü'min sayıldığını gösterir.¹⁷² Şayet kebâir işlemek imanı yok etseydi, Allah Peygamberine onlar için dua etmesini emretmezdi.¹⁷³ Mü'min işlediği günaha rağmen inanç esaslarına iman etmeyi terk etmemiştir. Allah onların bu imanlarını karşılıksız bırakmamış ve onları mü'min saymaya devam etmiştir.¹⁷⁴ Allah'ın katl eylemini gerçekleştirenlere dahi "Ey mü'minler!" şeklinde hitapta bulunması da böyledir.¹⁷⁵ Kebâir sahipleri, ebedî cehennemlik olmayıp cezalarını tamamladıktan sonra cennete gireceklerdir.¹⁷⁶ Kebâir ve fevâhiş irtikap edenler kınanıp uyarılmakta, buna rağmen mü'min olarak isimlendirilmektedirler.¹⁷⁷ Hz. Peygamber'den bugüne dek, kible ehlinin kebâirine veya sağâirine bakılmaksızın namazlarının kılınıp onlar için duada bulunulması, yine günahlarına bakılmaksızın aile fertlerinin her biri için Allah'tan af dilenmesi ve bu uygulamanın devam ediyor olması da onların mü'min sayıldıklarının delilleridir.¹⁷⁸

¹⁶² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/208.

¹⁶³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/186-187.

¹⁶⁴ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 525-526.

¹⁶⁵ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 527.

¹⁶⁶ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 579, 582-584.

¹⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/362.

¹⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/328; 5/283; 6/421; 14/68; 15/104, 221.

¹⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/82.

¹⁷⁰ Muhammed 49/19.

¹⁷¹ et-Tevbe 9/113.

¹⁷² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/225.

¹⁷³ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 521-522; a. mlf. *Te'vilât*, 15/129.

¹⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/225.

¹⁷⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/184.

¹⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/36.

¹⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/352-353; 15/132-133; a. mlf. *Tevhîd*, 609-610.

¹⁷⁸ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 535.

Birçok sebepten hareket ederek Mâtürîdî'nin; Ebû Hanîfe ve Mürctie'nin ircâ görüşünü benimsediği söylenebilir. Örneğin; Havâric, Mu'tezile ve dönemindeki diğer mezheplere yoğun eleştiriler yönelttiği hâlde, Mürctie'yi bu eleştirilerden muaf tutmuş olması bunun en büyük delilidir.¹⁷⁹ Ebû Hanîfe'yi kötülünen ve eleştirilen Mürctie'den değil, övülen Mürctie'den sayması¹⁸⁰ da bu sebeplerden bir diğeridir. Yine Allah ve resulünün akla mugayir konuşmayacaklarını, dolayısıyla hadislerin akla muhalif olamayacağını söyleyen Ebû Hanîfe'yi aynı ilkeyi tekrarlayarak desteklemesi de bunun bir başka göstergesidir.¹⁸¹ Diğer taraftan onun eserlerinde Mürctie'ye sempatisini hissettiren birçok argüman bulunmaktadır. Va'd ve va'îd âyetlerinin şümûlüne dair yürütülen tartışmada açıkça Mürctie'nin safını tutması buna örnek olarak verilebilir.¹⁸² Ayrıca Mu'tezilî âlim el-Kâ'bî de Ebû Hanîfe'yi âdil ve başkalarınca yönetilemez bir âlim olarak nitelemiş ve Mürctie'den saymıştır.¹⁸³

Sonuç

el-Âlim ve'l-müte'allim'in gerek içeriğine gerekse râvilerine yönelik ortaya atılan iddialar ve yürütülen tartışmaların analizinden, eserin Hadis taraftarları başta olmak üzere dönemin itikadî oluşumları üzerinde büyük rahatsızlık oluşturduğu anlaşılmaktadır. Özellikle oryantalist literatürde eserin Mürციî metni olarak kabul edilmesini doğrulayacak görüşleri içeriyor olması, bu çevreler tarafından Ebû Hanîfe'nin Mürctie'den sayılmasına sebep olmuştur. Nitekim Ebû Hanîfe'nin eserde ortaya koyduğu; iman-amel ayrımı, büyük günah, tevakkuf, ircâ vb. görüşlerinden Mürctie iman akîdesiyle uyduğu âşikâr olmaktadır. Eserdeki görüşleri izah ederken kıyas yaparak meseleleri soyut olmaktan çıkarıp müşahhas hâle getirmiş olması, en az Mürctie'den olması kadar muhaliflerini rahatsız etmiş gözükmektedir.

Araştırmamız neticesinde; *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in bizzat Ebû Hanîfe'nin kaleminden çıkmadığı ancak talebesi Ebû Mukâtil es-Semerkândî tarafından onun görüşlerine dayanılarak derlendiği, bununla birlikte eserdeki görüşlerin ekseriyetle Ebû Hanîfe'ye ait olduğu şeklindeki düşüncemiz kesinleşmiştir. Eserdeki görüşlerin onun diğer itikad eserleriyle muvafık ve mutabık oluşu, bu kanaatimizin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca Ebû Hanîfe başta olmak üzere; eserin bazı râvilerine yöneltilen haksız ithamlar, mezhep bağnazlığının vardığı had safhayı göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Bu bağnazlığın akademik seviyede yazıldığı iddia edilen bazı günümüz çalışmalarında da devam ettiriliyor olması ise daha vahim bir durumdur. Modern çağın müslümanına kendi mezhep görüşlerini empoze etmek adına geçmişin doğrusunu yanlış gösteren, yanlış tarih inşası ve algısı yapanların, ilim etiğinden yoksun olarak yaptıkları bu şeylerin bir hezeyandan öteye geçmediği bilinmektedir. On iki asır önce yaşayan Ebû Hanîfe'nin günümüzdeki haklı itibarı bunun en büyük delilidir.

¹⁷⁹ Metin Avcı, "Büyük Günah Sahibinin Tekfir Edilmesi Sorunu ile İlgili İmam Mâtürîdî'nin Eleştirileri", IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu, Hanefîlik-Mâtürîdîlik (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 2/330.

¹⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/81-82; a. mlf. *Tevhîd*, 613-618.

¹⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/112-113.

¹⁸² Mâtürîdî, *Tevhîd*, 562-563.

¹⁸³ el-Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 218-220. Krş. Neseî, *Tabsiratü'l-edille*, 1/470.

el-Âlim ve'l-müte'allim, çağlar ötesinden günümüze hatta geleceğimize; insanı ve ahlakı önceleyen mesajlar vermekte, nefret ve ümitsizlik aşıl原因, ayrıştıran ve ötekileştiren din dilini reddedip; sevgi, merhamet ve müsamahayı ön plana çıkaran ümit dilini empoze etmektedir. Eserin tam beş yerinde kendisine sorulan sorulara 'bilmiyorum' diyerek cevap veren Ebû Hanîfe, çağımız insanına 'bilmiyorum' diyebilmenin de bir erdem ve fazilet olduğunu göstermekte, kişinin bilmediği hususlarda ulu orta konuşmasının, özellikle dini ilgilendiren hususlarda ahkam kesmesinin yanlışlığını ortaya koymaktadır.

el-Âlim ve'l-müte'allim'de; aklın önemszenmesi, dinin merkezine insanın koyulması, sırf günah işlediği için dinin ve toplumun dışına itilmemesi, âhiretle ilgili meselelere dair bu dünyada karar verilemeyeceğinin, zaten bu kararın ancak Allah tarafından verileceğinin vurgulanması, mevâlinin özellikle de Türklerin İslâmlaşmasında önemli rol oynamıştır. Ebû Mukâtil es-Semerkândî'nin büyük emeği bir tarafa; *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in kimlik kazanmasında, Semerkant'ta ve mevâlinin yoğun olduğu bölgelerde yayılmasında rahmetle anılacak birçok âlimin çabası olmuştur.

Eserin günümüze ulaşmasında, içerdığı görüşlerin kabul edilip taraftar bulmasında Mâtürîdî'nin yeri ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim gerek Ebû Hanîfe ve ashabına gerekse de esere karşı olumsuz eleştirilerin aşılmasında, onun kabul edilebilir yorumlarının etkisi büyük olmuştur. Diğer taraftan eserin Ebû Hanîfe'ye ait olamayacağı görüşü 13. yüzyılda ortaya atılırken, Mâtürîdî henüz 9. yüzyılda yani bu iddialar ortaya atılmadan dört asır önce eserin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu söylemiştir. Neticede Mâtürîdî'nin, Ebû Hanîfe'nin *el-Âlim ve'l-müte'allim*'deki görüşlerini benimseyip detaylandırıldığını, eserin bugünkü haklı şöhretinde pay sahibi olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, 1997.
- Ak, Ahmet. "Mâtürîdîliğin Hanefilik ile ilişkisi". *Mîl ve Nihal* 7/2 (Haziran 2010), 223-240.
- Ak, Ahmet. "Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı". *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. 435-451. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Ak, Ahmet. "Mâtürîdîliğin Halep ve Şam'a Gelişi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2016), 119-138.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası -Alevi Sünni Ayrışmanın Arka Planı-*. Ankara: Otto Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Avcı, Metin. "Büyük Günah Sahibinin Tekfir Edilmesi Sorunu İle İlgili İmam Mâtürîdî'nin Eleştirileri", IV. *Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu, Hanefilik-Mâtürîdîlik*. 2/325-344. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Avcı, Metin. "İmam Mâtürîdî'nin 'Din-Şeriat Ayrımı' Anlayışında Ebû Hanîfe'nin Etkisi". *e-Makalat: Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Haziran 2018), 177-199.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-firak*. thk. M. Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 2007.
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefi Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Beşâğarî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ. *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*. Süleymâniye Ktp. Şehîd Alî Paşa, Nu: 1648/2.
- Beyâzizâde Ahmed Efendi, Sinânüddîn. *el-Usûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*. thk. İlyas Çelebi. "İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri". İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 6. Baskı, 2017.
- Dalkılıç, Mehmet. "Hâris Bin Süreyc Hareketi". *Marife* (Bahar 2012), 127-137.
- Demir, Abdullah. "Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akaid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (Ekim 2018), 169-226.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Âlim ve'l-müte'allim*. çev. Mustafa Öz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, 2022.
- Erdoğan, Mehmet. "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi". *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 2 Cilt. Bursa: Kurav Yayınları, 2005.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*. thk. Ahmed Câd. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2009.

- Hatiboğlu, İbrahim. "Mis'ar b. Kidâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/175-176. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Humeyyis, Muhammed Abdurrahmân. *Usûlü'd-dîn inde'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Suudi Arabistan: Darû's-Sumâğî, 1416/1996.
- Izutsu, Toshihiko. *The Concept of Belief in Islamic Theology: A Semantic analysis of Iman and Islam*. Lahor: 2005.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed el-Hasan. *Şerhu'l-Âlim ve'l-müte'allim*. thk. Ahmed Abdürrahim es-Sâyih, Tevfik Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl. *Lisânü'l-mizân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ'i ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyid. Halep: Dâru'l-Vâî, 1396/1975.
- Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ'i ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid (Halep: Dâru'l-Vâî, 1396/1975), 1/256.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi (el-Münye ve'l-emel)*. çev. Hüseyin Maraz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. ed. Abdülkadir Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Kâ'bî, Ebû'l-Kâsım el-Belhî. *Kitâbü'l-Makâlât ve me'ahû Uyûnü'l-mesâ'ili ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansû, Râcih Kürdî, Abdülhamit Kürdî. İstanbul-Amman: Kuramer Yayınları-Dâru'l-Feth, 2018.
- Karadaş, Cağfer. "Semerkând Hanefî Kelâm Okulu: Mâtürîdîlik- Oluşumu, Zemini ve Gelişim Süreci". *Usul İslâm Araştırmaları* 6 (Aralık 2006), 57-100.
- Kureşî, Abdülkâdir İbn Ebi'l-Vefâ. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. nşr. M. Abdullah eş-Şerîf. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 2002.
- Kutlu, Sönmez. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mezhebî Arka Planı". *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*. haz. Sönmez Kutlu. 129-160. Ankara: Otto Yayınları, 3. Baskı, 2011.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mudar (Benî Mudar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/356-358. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay el-Hindî. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. nşr. Ahmed ez-Za'bî. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1998.
- Madelung, Wilferd. "Early Sunni Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitâb al-Imân of Abû Ubayd al-Qâsım b. Sallâm (D. 224/839)". *Studia Islamica* 32/1 (1970), 233-254.
- Madelung, Wilferd. "The Westward Migration of Hanafi Scholars From Central Asia in the 11th to 13th Centuries". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 41-55.

- Mağribî, Ali Abdülfettâh. *el-Firakü'l-kelâmiyyeti'l-İslâmiyye: Medhal ve Dirâse*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995.
- Makdisî, Mutahhir b. Tâhir. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*. Kahire: ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. thk. İbrahim Âvadyan - Seyyid Âvadyan. Kahire: 1971.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınları, 2005-2011.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu vd. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Müeyyed el-Harezmî. *Menâkibü Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1981.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *Murûcü'z-zehab*. thk. Muhammed Muhyiddîn Adülhamîd. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 4. Baskı, 1964.
- Neccâr, Âmir. *el-Havâric -Akîdeten ve Fikren ve Felsefeten-*. Kahire: Mektebetü's- Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, 2006.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed b. Mekhûl. *et-Temhîd li kavâ'id-i't-tevhîd*. thk. Habibullah Hasan Ahmed. Kahire: Dâru't-Tıbâati'l-Muhammediyye, 1406/1986.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed b. Mekhûl. *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Önal, Recep. *Ebû Mansûr El-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*. Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim. *Usûli'd-dîn*. thk. H. Peter Lins. Kahire: el-Mektebetü'l- Ezheriyyeti li't-Türâs, 2011.
- Rudolph, Ulrich. "Maturidiliğin Ortaya Çıkışı". çev. Ali Dere. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. haz. Sönmez Kutlu. 315-324. Ankara: Otto Yayınları, 3. Baskı, 2011.
- Rudolph, Ulrich. *Mâtürîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı*. çev. Özcan Taşcı. İstanbul: Litera Yayınları, 2016.
- Saffâr, Ebû İshâk İbrâhim b. İsmâîl. *Telhîsü'l-edille li-kavâ'id-i't-tevhîd*. thk. Angelika Brodersen. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1432/2011.
- Schacht, Joseph. "New Sources for the History of Muhammedan Theology", *Studia Islamica* 1 (1953), 23-42.
- Schacht, Joseph. "An Early Murciite Treatise: the Kitab al-Âlim wa'l-Muteallim". *Oriens*. 17/96-117. Leiden: 1964.
- Subhi, Ahmed Mahmûd. *Fî İlmi'l-kelâm el-Mu'tezile*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Garbiyye, 5. Baskı, 1405/1985.

Sübezmûnî, Abdullah b. Halîl es-Sündemûnî. *Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkibi'l-Îmâmi Ebî Hanîfe*. thk. el-Behrâicî el-Kâsimî. 2 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2020.

Şener, Mehmet. "Ebû Mutî' el-Belhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/194-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Şener, Abdülkadir. "Cüzcânî, Ebû Süleymân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/98. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed. *Târihü'l-ümem ve'l-mülük*. thk. İbrahim M. Ebû'l-Fadl. Kahire: Dârü'l-Meârif, 2.Baskı, 1960.

Taşköprîzâde, Ahmed Mustafa. *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevdûâtî'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.

Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

Vâiz-i Belhî, Ebû Bekir Abdullah b. Ömer. *Fezâ'il-i Belh*. thk. Abdülhay Habîbî. Tahran: Cengelek, 2009.

Yavuz, Yusuf Şevki. "el-Âlim ve'l-müte'allim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/461-463. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Nesefî, Ebû'l-Muîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/568-570. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. "Mâtürîdî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebu'l-Muîn en-Nesefî". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1985), 281-298.

Yurdagür, Metin. "Cüzcânî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/97. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli. çev. Abdülkadir Şener - M. Cemal Sofuoğlu - Mustafa Yıldırım. İzmir: Tibyan Yayıncılık ve Matbaacılık, 2. Basım, 2020.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Nureddin Ütr. Haleb: Dâru'l-Maârif, 1391/1971.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becavî. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1963.